

Варшаўскі ўніверсітэт
Факультэт прыкладной лінгвістыкі
Кафедра беларусістыкі

Вераніка Бандаровіч

Хто? Дзе? Калі?

Вераніка Бандаровіч

Хто? Дзе? Калі?

**Беларусь
у адказах на граматычныя ды
арфаграфічныя пытанні**

(краязнаўча-лінгвістычны дапаможнік)

Варшава 2025

Вераніка Бандаровіч

Хто? Дзе? Калі? Беларусь у адказах на граматычныя ды арфаграфічныя пытанні (краязнаўча-лінгвістычны дапаможнік)

Рэцэнзент

кандыдат філалагічных навук дацэнт Марына Свістунова

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт / кафедра беларускага мовазнаўства /

Мінск / Беларусь

Дызайнер вокладкі

Алена Бабіч

Вокладка створана па матывах карціны “Айчына. Ружовы вечар” беларускага мастака Віталія Цвіркi.

© Copyright by Vieranika Bandarovich

© Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego

Seria: Dziedzictwo kultury Białorusi

Wydanie I, Warszawa 2025

Nakład: 100 egz.

Ark. wyd. 3

Wydawca: Katedra Białorutenistyki

Uniwersytetu Warszawskiego

<http://www.kb.uw.edu.pl>

E-mail: kb.wls@uw.edu.pl

Publikacja sfinansowana z wykorzystaniem środków FDD

(Wydział Lingwistyki Stosowanej / Uniwersytet Warszawski)

ISBN: 978-83-977749-0-2

ISBN: 978-83-68206-36-4

Skład i przygotowanie do druku: Wiktoria Świętuchowska

Wydawca

Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kultury Regionalnej i Badań Literackich

im. Franciszka Karpińskiego. Stowarzyszenie

ul. M. Asłanowicza 2, lok. 2, 08-110 Siedlce

Змест

Прадмова	9
<u>Тэма 1. Што да чаго і ад чаго?</u>	11
1.1. Канчаткі роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду	11
1.2. Уплыў паняццяў “прастора” ды “час” на катэгорыю роду. Беларускія назвы месяцаў	13
Заданні	18
<u>Тэма 2. Пры кім ды пры чым?</u>	23
2.1. Канчаткі меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду	23
Заданні	25
2.2. Канчаткі меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду	26
Заданне	28
Абагульняльныя заданні	28
<u>Тэма 3. Дзе мы (не) былі і дзе мы ёсць?</u>	35
Пра айконімы ў месным склоне	35
Заданні	42
<u>Тэма 4. Вы ідзяце або ёдзеце?</u>	47
Дзеясловы ў форме другой асобы множнага ліку	47
Заданні	48
<u>Тэма 5. А ХТО там ідзе?</u>	51
Скланенне беларускіх прозвішчаў	51
5.1. Беларускія прозвішчы на -а	51
5.1.1. Прозвішчы на –га, –ка, –ха	51
Заданне 1	52
Заданне 2	54

5.1.2. Прозвішчы НЕ на –га, –ка, –ха	55
Заданне 1	56
Заданне 2	58
5.1.3. Прозвішчы ад назваў прадметаў ніякага роду	58
Заданне	59
5.2. Некаторыя беларускія прозвішчы на –а і –о ў параўнанні	59
Заданне	60
5.3. Прозвішчы на –скі, –цкі	60
Заданне	62
5.4. Прозвішчы на –оў/–аў; –ой; –ы (–і)	62
Заданне	64
5.5. Прозвішчы на зычныя	64
5.5.1. Прозвішчы на зычныя з цвёрдай і мяккай асновай ...	64
Заданне	65
5.5.2. Прозвішчы на –овіч, –евіч (–эвіч)	66
Заданне	67
5.5.3. Прозвішчы на зычныя, што скланяюцца на ўзор прыналежаў прыметнікаў	68
Заданне	69
Абагульняльныя заданні	69
Тэма 6. Калі? Якой парой?	73
Назвы некаторых святаў у беларускай мове	73
6.1. Зімовыя святы	73
Заданні	75
6.2. Вясовыя святы	76
Заданні	78
Тэма 7. З якой: ВЯЛІКАЙ ці малой?	81
Праваяпя вялікай і малой літары ў беларускай мове.	
Асобныя нyoансы	81
7.1. Вялікая літара ў імёнах і прозвішчах	81
7.2. Вялікая і малая літары ў геаграфічных назвах, назвах святаў	82
Заданне	85

<u>Тэма 8. ХТО які і ШТО якое?</u>	89
Правапіс складаных назоўнікаў у беларускай мове	89
Заданне	91
Абагульняльныя заданні	93
<u>Тэма 9. Беларусь – ЯКАЯ?</u>	95
Правапіс складаных прыметнікаў у беларускай мове	95
Заданні	101
Абагульняльныя заданні	101
<u>Тэма 10. Дзе лепей жывецца?</u>	105
Геаграфія беларускіх прыказак і прымавак і традыцыйнае светаўспрыманне беларусаў	105
Заданні	107
Скарачэнні	111
Бібліяграфія	113

Прадмова

Родная мова, родны край... Здаецца, сёння, у глабальным свеце, у якім дзякуючы новым тэхналогіям сціраюцца межы, гэтыя паняцці відазмяняюцца. Так, беларусы Польшчы, Літвы, ЗША і іншых краін маюць сваю радзіму ў свядомасці і ствараюць беларускую прастору ў краінах, якія яны абралі для жыцця. Многія працягваюць вывучаць беларускую мову, далучаюцца да культурных мерапрыемстваў сваёй дыяспары, прывіваюць дзецям, часта народжаным ужо за фізічнымі межамі Беларусі, любоў да беларускага. Як пісаў Янка Купала, “...*Толькі ў сэрца глянь сваё ты // І ў душу заглянь з ахвотай, // знойдзеш Бацькаўшчыну блізка!*”¹.

Беларусам у Варшаве пашанцавала, відаць, больш, чым іншым. Ужо 70 гадоў у Варшаўскім універсітэце працуе кафедра беларусістыкі, якая рыхтуе спецыялістаў па беларускай і англійскай мовах і літаратурах. Гэта асяродак, дзе беларусы разам з палякамі, прадстаўнікамі іншых нацыянальнасцей могуць вывучаць беларускую мову, літаратуру і культуру без абмежаванняў, удзельнічаць у канферэнцыях па ўсім свеце і дзяліцца сваімі ведамі і навуковымі здабыткамі. Выкладчыкі кафедры беларусістыкі не адрываюцца ад лінгвістычных традыцый, якія склаліся ў Беларусі, падтрымліваюць сувязі з калегамі і дзейнічаюць згодна з нормамі беларускай літаратурнай мовы і з выкарыстаннем сучасных тэхналогій ды метадаў навучання.

Веды па беларусістыцы з кожным годам пашыраюцца ды паглыбляюцца, аднак і складаных, спрэчных, нявырашаных пытанняў застаецца шмат.

Гэты дапаможнік якраз і прысвечаны некаторым складаным пытанням беларускай граматыкі і арфаграфіі. Тэмы лінгвістычныя ў ім прывязаны да краязнаўчых, дзякуючы чаму моўныя веды

¹ *Беларуская палічка*. [online]. https://knihi.com/Janka_Kupala/Nie_sukaj.html

дапаўняюцца гісторыка-геаграфічнымі, што дае больш шырокае ўяўленне пра Беларусь увогуле. У даведніку прапануюцца граматычныя адказы на пытанні *дзе мы ёсць?, куды накіроўваемся?, кім можам ганарыцца?*. Асобную ўвагу варта звярнуць на спасылкі, дзе падаецца кароткая інфармацыя пра выдатных людзей, прозвішчы якіх упамінаюцца ў кнізе, або тапонімы і г. д.

Падчас падрыхтоўкі гэтай кнігі былі выкарыстаны граматычныя матэрыялы падручнікаў і дапаможнікаў Валянціны Зразікавай і Алены Губкінай “*Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў*”, Святланы Цыбульскай “*Хуткая арфаграфічная дапамога. Правілы і выключэнні*”, Пятра Жаўняровіча “*Даведнік па літаратурнай праўцы. Арфаграфічны, пунктуацыйны, лексічны, марфалагічны, сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні*”, зводу “*Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*” 2008 года, а таксама звесткі са слоўнікаў, выданняў Уладзіміра Куліковіча, Валянціны Лемцюговай, Паўла Сцяцко, Мікалая Бірылы і іншых мовазнаўцаў, указаных у бібліяграфіі; фотаздымкі – з архіва аўтара дапаможніка.

Кніга прызначаецца як студэнтам-беларусістам, так і шырокаму колу цікаўных людзей, якія ўжо маюць уяўленне пра Беларусь, яе культуру і беларускую мову.

Вераніка Бандаровіч

Тэма 1. Што да чаго і ад чаго?

1.1. Канчаткі роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду

Пытанне для ўводнай размовы

Якія адлегласці давялося вам у жыцці пераадольваць: ад якога горада да якога ехаць / ісці (магчыма, у складзе пілігрымкі), з якой краіны да якой дабірацца?

Нездарма ў якасці першай граматычнай тэмы выбрана менавіта гэтая: з аднаго боку, гаворка пра радзіму, а з другога – паказ адметнасцей формаў роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду, тэндэнцый, звязаных з імі, і прывязкі іх да шырокай геаграфічнай тэматыкі.

Выбар канчаткаў у форме роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду залежыць ад лексічнага значэння слова.

<i>3 канчаткам -а (-я) ужываюцца назоўнікі, якія абазначаюць:</i>	<i>3 канчаткам -у (-ю) ужываюцца назоўнікі, якія абазначаюць:</i>
<i>1) асоб і жывых істот: праграміста, студэнта; арла, каня;</i>	<i>1) зборныя паняцці: грузу, натоўпу, посуду, транспарту;</i>
<i>2) часткі цела чалавека і жывёлы: носа, пальца, страўніка, хваста. <u>Але:</u> твару;</i>	<i>2) з’явы прыроды: ветру, дажджу, марозу, снегу, туману, шторму. <u>Але:</u> ветрыка, марозіка, сняжочка;</i>

3) канкрэтныя прадметы, якія можна лічыць: <i>дома, касцюма, рычага, шытка</i> ;	3) прасторавыя паняцці: <i>абшару, космасу, краю, лесу², лугу, сусвету, шляху</i> . <u>Але:</u> <i>лужка, ляска</i> ;
4) назвы ўстаноў, арганізацый, прадпрыемстваў, аб'яднанняў і пад.: <i>батальёна, завода, інстытута, філіяла</i> ;	4) рэчывы і хімічныя элементы: <i>алюмінію, кіслароду, цынку, цэменту</i> ;
5) геаграфічныя і астранамічныя паняцці, назвы населеных пунктаў і мясцовасцей: <i>бульвара, горада, Мінска, Нёмана, узгорка</i> ;	5) прадукты харчавання, прыгатаваныя стравы: <i>гуляшу, крупніку, мёду, рысу, цукру, чаю</i> . <u>Але:</u> <i>аўса, жэўтка, торта, хлеба</i> ;
6) адзінкі розных вымярэнняў (меры вагі, грашовыя адзінкі і пад.): <i>грама, літра, метра, паскаля, рубля, франка</i> ;	6) абстрактныя назоўнікі (апрадмечаныя паняцці, адчуванні, дзеянні, працэсы, станы, уласцівасці, напрамкі ў прасторы): <i>вопыту, захаду, ідэалу, колеру, краю, крызісу, небасхілу, перапісу, розуму, спакою</i> . <u>Але:</u> <i>поўдня</i> ;
7) прамежкі часу (у тым ліку назвы дзён тыдня, само слова тыдзень і назвы месяцаў): <i>года, сакавіка, тыдня, чацвярга</i> (пачатковая форма <i>чацвер</i>);	7) грамадскія фармацыі, сацыяльна-палітычныя і мастацкія плыні, вучэнні і пад.: <i>бюракратызму, дарвінізму, капіталізму, класіцызму, патрыятызму</i> ;
8) назвы танцаў, гульняў (у тым ліку спартыўных): <i>вальса, прэферанса, тэніса, футбола</i> ;	8) неакрэсленыя часавыя паняцці: <i>веку, моманту, пачатку, перапынку, часу</i> ;
9) назвы геаметрычных цел і фігур: <i>квадрата, паралелепіпеда</i> ;	9) захворванні: <i>бранхіту, грыпу, кавіду, радыкуліту</i> ;
10) канкрэтныя тэрміны і паняцці: <i>атама, дзейніка, каэфіцыента, модуля, назоўніка</i> .	10) мерапрыемствы, акцыі: <i>конкурсу, фестывалю, фэсту</i> ;
	11) словы спорт, турызм: <i>аматар турызму, майстар спорту</i> .

² Гэты назоўнік адносяць і да ліку зборных.

Увага! У залежнасці ад значэння адно і тое ж слова можа мець у родным склоне розныя канчаткі:

апарата ‘прыбор, прыстасаванне’	апарату ‘сукупнасць устаноў’
дагавора ‘дакумент’	дагавору ‘дзеянне’
дуба ‘дрэва’	дубу ‘матэрыял, драўніна’
завода ‘прадпрыемства’	заводу ‘дзеянне’
загада ‘дакумент’	загаду ‘дзеянне’
закона ‘дакумент’	закону ‘правілы, звычаі’
з’езда ‘сход’	з’езду ‘дзеянне’
курса ‘год навучання, прадмет навучання’	курсу ‘напрамак’
лістапада ‘месяц’	лістападу ‘дзеянне’
народа ‘насельніцтва, жыхары краіны’	народу ‘вялікая група людзей’
пад’езда ‘частка дома’	пад’езду ‘дзеянне’
перавода ‘грашовае адпраўленне’	пераводу ‘дзеянне ад дзеяслова <i>пераводзіць</i> або <i>перавесці</i> ’
пропуска ‘дакумент’	пропуску ‘дзеянне’
талента ‘таленавіты чалавек’	таленту ‘прыродныя здольнасці’
тэрміна ‘слова’	тэрміну ‘час’

1.2. Уплыў паняццяў “прастора” ды “час” на катэгорыю роду. Беларускія назвы месяцаў

Прастора (акрэсленая або вельмі маштабная) ды **час** (кароткі прамежак ці вялікі перыяд) важныя як у агульным жыццёвым сэнсе, так і ў граматыцы: ад іх, у прыватнасці, залежаць канчаткі. Прычым у розных мовах, нават блізкіх, як беларуская ды польская, канчаткі для аналагічных слоў могуць адрознівацца. Яркая ілюстрацыя –

назвы дзён тыдня. Напрыклад, **па-беларуску ў родным склоне** – ад панядзелка да чацвярга (канчатак **-а**), а па-польску – *od poniedziałku do czwartku* (канчатак **-u**). Што ж да больш працяглага адрэзка часу, месяца, то ў родным склоне і ў беларускай мове, і ў польскай канчатак **-а**: *студзеня* і *stycznia*, *сакавіка* і *marca*, *жніўня* і *sierpnia* і г. д.

На ўласныя, старажытныя назвы месяцаў багатая беларуская мова. Такі скарб, дарэчы, мае сёння не кожная. Вывучаючы замежныя мовы, славянскія і неславянскія, мы заўважаем у іх сугучныя лацінскім назвы месяцаў. Так, у мовах некаторых народаў замацавалася менавіта лацінскае слова: па-руску – *декабрь*, па-італьянску – *dicembre*, па-французску – *decembre*, па-нямецку – *Dezember*. Цалкам верагодна, што свае, спрадвечныя, існавалі ў кожнага народа Еўропы, аднак забыліся альбо чакаюць свайго адкрыццельніка ў нерасшыфраваных пісьмовых крыніцах.

Большасць беларускіх назваў месяцаў мае празрыстую матывацыю, суадносную са з’явамі прыроды, надвор’ем, характэрнымі для пэўнага месяца: **снежань, студзень, люты, сакавік, красавік, травень, чэрвень, ліпень, жнівень, верасень, кастрычнік, лістапад** – калі не дакладна, дык прыкладна ледзь не кожны звычайны беларус або чалавек, знаёмы з беларускай мовай, іх патлумачыць. У гэтай кнізе прапануецца крыху пашырыць элементарныя веды.

У памяці ўсплываюць словы дзіцячага верша: “*Снежань, студзень, люты – у снягі абуты...*”. Што да беларускай прыроды, то так, нават у эпоху глабальнага пацяплення асабліва не паспрачаешся. ***Снежань зіму пачынае, а год канчае.***

У старажытнасці ж на беларускіх землях кожны зімовы месяц маглі называць словам *просинець*. Францыск Скарына ў XVI стагоддзі выкарыстоўваў дзве назвы ў дачыненні да першага зімовага месяца – старабеларускую *просинець* і лацінскую *декаврий*.

Але найчасцей словам *просинець* даўнейшыя беларусы называлі другі месяц зімы, цяпер ***студзень***. Слова *просинець*

зафіксавана Уладзімірам Далем³, які звязвае яго паходжанне з найменнем колеру *сіні*, з сінечай, просінню, якая з’яўляецца ў небе, бо дні пасля 22 снежня становяцца заўважна даўжэйшымі і сонца паварочваецца на лета. А яшчэ некаторыя мяркуюць, што гэты назоўнік роднасны дзеяслову *прасінець* у значэнні ‘ззяць’.

Другая народная назва **студзеня** – *сечань* (ад дзеяслова *секчы*). Яна ж ужывалася і для абазначэння лютага, трэцяга зімовага месяца. Такая назва звязана з адным даўнім сакрэтам будаўніцтва драўляных дамоў. Каб пабудова стаяла як мага даўжэй, яе рабілі з сухога дрэва. Таму нарыхтоўвалі драўніну позняй восенню ці зімой. Бярвенне складвалі, а вясной з яго здымалі кару, выраўноўвалі павярхню, збіралі ў невялікія зрубы і пакідалі сушыцца да восені, а то і да наступнай зімы. Толькі пасля гэтага пачыналі будаўніцтва.

Пад уплывам польскай мовы ў старабеларускай другі месяц зімы называлі таксама *стычань*. Польскае *styczeń* уыходзіць да дзеяслова *tykać* – наносіць удар нечым вострым – і блізкае агульнаўсходнеславянскаму *тяти* – значыць ‘секчы, біць’. Такая назва звязана з уяўленнем нашых продкаў пра “пералом зімы” або пра траскучыя, моцныя маразы. *Стычань* – блізкае таксама да *стыць*, *стынуць*.

Студзень хаты студзіць – рана гаспадароў будзіць. Слова *студзень* – ад праславянскага **studentъ(jь)* ‘халодны’.

Цікава, што ў паўночна-ўсходніх гаворках беларускай мовы ў XIX стагоддзі назва *стычань*, характэрная для зімовага месяца, служыла абазначэннем першага вясновага месяца. Гэта можна растлумачыць так: *стычань* суадносіцца з дзеясловам *стыкацца* ў значэнні ‘сустракацца’. Бо першы вясновы месяц – час, калі зіма “сустракаецца” з вясной.

Назва апошняга месяца зімы – **люты** лічыцца самай старажытнай сярод беларускіх. Вучоныя мяркуюць, што яна звязана з індаеўрапейскім дзеясловам **lei* са значэннем ‘аддзяляць’. Беларускі прыметнік *люты* – сінонім да *бязлітасны*, *жорсткі*,

³ В. Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 томах*. 2003. Том 3. С. 509.

суровы. Назва месяца **люты** з’явілася ў выніку субстанцывацыі (пераходу прыметніка ў назоўнік). **Пытаецца люты, ці добра ногі абуты.**

Першы месяц вясны – па-беларуску **сакавік**, бо ў сакавіцкую пару дрэвы пачынаюць пускаць сок. Прычыніліся да стварэння гэтай назвы выдаўцы беларускай газеты “Наша Ніва”, якія ў календары за 1912 год падалі найменні месяцаў па-беларуску з адпаведнымі тлумачэннямі.

Вядома і ўстарэлая назва цяперашняга сакавіка – **марац**. У Беларусі ў рэгіёнах і сёння часам кажуць: **прыйшоў марац, адмарозіў палец**. Гэтая назва сустракаецца ў помніках старабеларускага пісьменства, куды пранікла, на думку навукоўцаў, з польскай мовы. Слова марац – кампанент і наступнага ўстойлівага выразу: **цешыўся старац, што перажыў марац, а прыйшоў вясёлы май і панеслі стараца ў гай**.

Сакавік часам снегам сее, часам сонцам грэе.

Красавік, другі вясновы месяц, у некаторых старажытных беларускіх пісьмовых крыніцах называецца **беразазолам**. Гэта слова складанае паводле ўтварэння: першая яго частка – ад назвы дрэва **бязрозы**, другая – указвае на ўздзеянне знешняга цяпла, якое выклікае рух соку ў бярозе. З другой асновай звязаны дзеясловы **з’ярыць, з’ярніць**. **З’ярыць ягады** – гэта выстаўляць іх на сонца, каб даспелі.

Беларусы раней шырока карысталіся і словам **квецень** у дачыненні да другога месяца вясны. Гэты назоўнік польскага паходжання. Украінцы называюць другі вясновы месяц словам **цвецень**. У сучаснай беларускай мове замацавалася слова **красавік**. Тлумачэнне такое: гэта час, калі пачынаюць з’яўляцца кветкі (= кветкі) на лузе і ў полі. **Красавік красуецца для тых, хто не лянуецца.**

Травень – славянская назва **мая**. У ёй адбіўся шматвяковы досвед беларусаў, іх пільная ўвага да адметнасцяў прыроднага цыкла пор года. **Травень** – травяністы, багаты на траву, апошні месяц вясны, пара сенакосу. Праславянскае слова **травень** у старабеларускай

мове выяўлена ў Полацкім Евангеллі XIII–XIV стст. і ў “*Лексіконе славеноросскім*” 1627 года Памвы Бярынды⁴. Паралельна з *травень* у пачатку XX стагоддзя ў газеце “Наша Ніва” выкарыстоўвалася слова *май*, якое ўрэшце выцесніла з актыўнага ўжытку славянскую назву месяца аж да 90-х гадоў XX стагоддзя. У народзе кажуць: *травень – салаўінае лета*.

Чэрвень – ад стараславянскага *чръвень*, *чръвленъ* са значэннем ‘ярка-чырвоны, сонечны’, ‘колер жыцця’. Чэрвец – гэта і чырвоны жучок, з якога людзі навучыліся рабіць пурпурную фарбу. *У чэрвені ў полі густа, а ў каморы пуста*.

Ліпень пякучы, але даручы. Назва другога летняга месяца матывавана словам *ліпа*, якая і ў нашы часы цвіце прыкладна такой парой. А трэцяга – *жнівень* – характарам сельскагаспадарчай працы, актуальнай у адпаведны час, – жнівом. *Хто ў жніўні гуляе, той зімой галадае; кожная хата ў жніўні багата* – такія народныя назіранні.

Верасень, назва першага месяца восені, матываваная таксама прыроднай з’явай, цвіценнем верасу. У народзе кажуць: *халодны хмурань-верасень, ды шчодра корміць*.

А ўжо *кастрычнік – ходзіць па краю і гоніць птушак з гаю; зямлю балоціць, а лес залоціць*. Кастра́, кастрыца заставалася пасля перапрацоўкі лёну, канопляў у сярэдзіне восені. Яна і дала найменне месяцу.

Лістапад – вароты зімы. Вельмі празрыстая назва месяца, ад працэсу ападання лісця. *Лістапад зіме сцэжску пракладае. Лістапад – вераснёўскі ўнук, кастрычнікаў сын, зіме бацюхна родны*.

Дарэчы, у родным склоне ў значэнні ‘адзінаццаты месяц года’ слова *лістапад* ужываецца з канчаткам **-а** (*канец лістапада* –

⁴ Knihi.com. [online]. https://knihi.com/Pamva_Bierynda/Leksikon_slavien-orosskij_Imien_tolkovaniye.html#12.

пачатак снежня). Аднак калі маецца на ўвазе працэс ападання лісця, то ў родным склоне будзе канчатак **-у** (*дачкакацца пары лістападу*).

Большасць беларускіх назваў месяцаў у **родным склоне** ўжываецца з канчактам **-а (-я)**: *студзеня, сакавіка, красавіка, мая / траўня, чэрвеня, ліпеня, жніўня, верасня, кастрычніка, лістапада, снежня*. Назва ж апошняга зімовага месяца *люты* мае ў родным склоне прыметнікавы канчатак **-ага**: *лютага*.

Заданні

1. Прыгадайце назвы месяцаў у вядомых вам мовах. Чым яны матываваны? Параўнайце іх з беларускімі аналагамі.

2. Раскрыйце дужкі ў наступных сказах і словазлучэннях, выберыце канчатак або пастаўце словы ў форму роднага склону адзіночнага ліку і абгрунтуйце свой выбар.

- А:** 1. Жаданне вучыцца не давала маладому чалавеку спако(-я/-ю).
2. Пад крылом самалёт(-а/-у) былі адны белая воблакі, неабсяжнасць, залітая сонцам.
3. Абапал дарогі стаіць лес, пасівелы ад іне(-я/-ю).
4. Над густымі кустамі арэшнік(-а/-у) плыло павуцінне бабінага лета.
5. Мы ўжо далёка ад'ехалі ад Мінск(-а/-у) ў кірунку Беласток(-а/-у).
6. У выкладчыцы пасля ўрока не засталася ніводнага малюнк(-а/-у): усе забралі дадому вучні.

Б: Падрыхтавацца да (ад’езд, кірмаш, турнір, фестываль);
выйсці з (будынак, камітэт, лес, універсітэт);
уборка (лён, пакой, ураджай, хлеб);
паблізу (акіян, Брэст, Сатурн, хмызняк);
міністр (спорт) і (турызм).

3. Пастаўце назоўнікі ў форму роднага склону адзіночнага ліку. Ці ёсць сярод гэтых назоўнікаў мнагазначныя словы? Якія канчаткі ў форме роднага склону адзіночнага ліку характэрныя для іх у залежнасці ад значэння?

Авёс, апарат, апендыцыт, апетыт, аўтарытэт, аўторак, гасцінец, год, Гомель, горад, град (*прыродная з’ява*), Дзяржстандарт (*арганізацыя*), долар, дыван, дыялог, змрок, інстытут, інтэлект, інтэрвал, інтэрнэт, кантраст, кантынент, каэфіцыент, кілаграм, кіраўнік, краявід, Марс, матыў, медаль, менталітэт, метр, мітынг, момант, націск, нос, поспех, разлік, спакой, стандарт, студзень, сусвет, тварог, фармат, фонд, холад, шампунь.

4. Дадзены назоўнікі і ў дужках значэнні, у якіх яны могуць ужывацца. Падбярыце да гэтых назоўнікаў прыметнікі ці іншыя словы ў залежнасці ад значэння і пастаўце атрыманыя спалучэнні ў форму роднага склону адзіночнага ліку.

Узор:

народ (‘вялікая група людзей’ і ‘насельніцтва,
жыхары пэўнай краіны’)
шмат народаў у краме
паданні беларускага народа

Азот (‘рэчыва’ і “Азот” прадпрыемства), апарат (‘пэўнае прыстасаванне, прыбор’ і ‘сукупнасць людзей, якія абслугоўваюць пэўную сферу’), выхад (‘дзеянне’ і ‘канкрэтнае месца пакідання будынка’), зеніт (‘пункт нябеснай сферы’ і “Зеніт” – завод у горадзе

Вілейцы), інструмент ('прылада для якога-небудзь віду дзейнасці' і 'набор такіх прылад'), кампот ('напой' і "Кампот" музычны гурт), пропуск ('дакумент для ўваходу ў будынак' і 'працэс'), курс ('кірунак руху' і 'год навучання ў адукацыйнай установе, навучэнцы гэтага года'), пад'езд ('частка дома' і 'дзеянне'), пейзаж ('карціна і жанр жывапісу' і 'куток прыроды'), талент ('прыродная здольнасць' і 'чалавек, носьбіт такой здольнасці'), фундамент (прамое знач. 'аснова ў будаўніцтве дома' і *пераноснае знач.* 'падставы ведаў, уменняў').

5. Раскрыцце дужкі, расстаўце канчаткі.

Лінгвістычна-турыстычныя нататкі

Шмат новага можна спазнаць у падарожжах, як рэальных, так і ўяўных. Прычым атрымаць веды не толькі геаграфічныя, але і лінгвістычныя.

Заўсёды шмат пытанняў выклікаюць канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду ў форме роднага склону адзіночнага ліку. Для таго каб разабрацца з набалелым: **а** пісаць (вымаўляць) або **у** – павандруем у прасторы.

Аднак перш чым некуды накіравацца, мы павінны ўсё спланаваць. Так, звычайна ад *панядзелк*__ да *чацвярг*__ ў нас вельмі шмат спраў. Увогуле будныя дні *тыдн*__ мы прысвячаем працы або вучобе, часта нават у цёплую пару года, найлепшы сезон для падарожжаў. Многія з нас любяць песціцца на сонцы ў сярэдзіне *ліпен*__ – пачатку *жніўн*__. Ну а некаторым даспадобы прахалода *кастрычнік*__ або празрыстасць *лістапад*__. Кожнаму сваё. Нам жа важна ведаць, з якімі канчаткамі ўжываць назоўнікі, што абазначаюць прамежкі часу.

Такім чынам, шмат згадвалася **канкрэтных, пэўна акрэсленых** прамежкаў часу: *панядзелак, чацвер, тыдзень, ліпень, кастрычнік, лістапад*. Варта запомніць, што для іх характэрны канчатак -а (-я) у родным склоне адзіночнага ліку. Тое ж адносіцца да слоў *аўторак, семестр, дзень, год*.

Значыць, спазнаём новае ад *панядзелка да аўторка, чацвярга, іншага дня тыдня; з ліпеня, кастрычніка, лістапада* – як душа пажадае.

А цяпер спынімся на канкрэтных населеных пунктах, напісанні і вымаўленні іх назваў у родным склоне. *Магілёў, Мінск, Сопат, Стакгольм* – такія, напрыклад, зробім прыпынкі. Што аб’ядноўвае гэтыя і многія іншыя назвы гарадоў і іншых населеных пунктаў, якія заканчваюцца на зычны гук? Тое, што ў форме роднага склону адзіночнага ліку яны ўжываюцца ў беларускай мове з канчаткам -__.

Паводле беларускай граматыкі, агульныя і ўласныя назвы населеных пунктаў і мясцовасцей, геаграфічныя і астранамічныя назвы, назвы водных аб’ектаў у родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак -__ або -__. Значыць, пішам і вымаўляем: *горада Магілёв__, Мінск__, Сопат__, Стакгольм__, а таксама Алта__, Крым__, Марс__, Сатурн__, Нёман__, Буг__.*

Пашырым геаграфію: прайдзем ад канкрэтных пунктаў да больш маштабных паняццяў. *Абшар, краявід, сусвет, космас* – цяпер пад увагай гэтыя і падобныя словы. Яны абазначаюць розныя формы прасторы, месца, прычым значныя па плошчы. Такія назоўнікі ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак -__: *абшар__, краявід__, сусвет__, космас__.*

Падвядзём вынік нашага падарожжа. Ад *Мінск__* да *Лондан__*, ад *Крым__* да *Рым__* – канкрэтныя, у тым ліку геаграфічныя, астранамічныя, найменні, ужываем у родным склоне з канчаткам -__. Калі ж маштабы становяцца шырэйшымі – *космас, сусвет*, – ледзь не абстрактнымі, пішам і вымаўляем у родным склоне адзіночнага ліку -__.

(Вераніка Бандаровіч)

Тэма 2. Пры кім ды пры чым?

2.1. Канчаткі меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду

Адно са складаных пытанняў беларускай граматыкі – канчаткі меснага склону адзіночнага ліку. Адразу звернемся да назоўнікаў мужчынскага роду. Выбар канчаткаў для іх у месным склоне бывае цяжкім як для звычайных носьбітаў мовы, так і філолагаў, прафесійных карыстальнікаў. Найчасцей памылкі ў маўленні адбываюцца таму, што карыстальнік забывае ўлічваць два важныя фактары пры выбары канчатка: характар асновы і асабовы перад ім назоўнік або неасабовы – і дзейнічае інтуітыўна.

Наступная табліца паказвае залежнасць канчатка меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду ад асновы і асабовасці / неасабовасці назоўніка і не дасць памыліцца.

асновы назоўнікі	на цвёрды	на г, к, х	на зацвярдзелы (ж, дж, ч, ш, р, ц)	на мяккі (у тым ліку й)
неасабовыя	горад Шклоў – у горадзе Шклове дуб – на дубе	рог – на рагу (вуліцы) <u>але:</u> на <u>розе</u> казы ⁵	Нясвіж – у Нясвіжы дождж – на дажджы	Гомель – у Гомелі ліпень – у ліпені май – у маі

⁵ Некаторыя назоўнікі мужчынскага роду на г у форме меснага склону

	звон – на зван <u>ѣ</u> інтэрн <u>э</u> т – у інтэрн <u>э</u> ц <u>е</u>	лічэбнік – пры лічэбнік <u>у</u> мох – у мох <u>у</u>	смерч – у смерч <u>ы</u> мураш – на мураш <u>ы</u> манітор – на манітор <u>ы</u> перац – аб перц <u>ы</u>	
асабовыя	дэкан – пры дэкан <u>е</u> Якуб Шміт – пры Якуб <u>е</u> Шміц <u>е</u> Яраслаў – на Яраслав <u>е</u>	геолаг – пры геолаг <u>у</u> матэматык – на матэма- тык <u>у</u> Стах – пры Стах <u>у</u>	канс'ерж Джордж Парыж – пры кан- с'ерж <u>у</u> Джорджу Парыж <u>у</u> Смоліч – пры Смоліч <u>у</u> Джош – пры Джош <u>у</u> кантралёр Рыгор – пры кантра- лёр <u>у</u> Рыгор <u>у</u> кіроўца Франц – аб кіроўц <u>у</u> Франц <u>у</u>	афарміцель Мікалай Ліпень – пры афармі- цел <u>ю</u> Міка- ла <u>ю</u> Ліпен <u>ю</u> каваль Ва- сіль – пры кавал <u>ю</u> Васіл <u>ю</u>

адзіночнага ліку маюць канчатак **-е**, перад якім адбываецца чаргаванне зычных **г//з**. Сярод такіх *бераг* (на *беразе*), *снег* (у *снезе*), *парог* (на *парозе*), *рог* (на *розе*).

Такім чынам, у сучаснай беларускай мове ў месным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду для асноў на мяккі і зацвярдзелы зычны адрозніваюцца канчаткі для асобы (чалавека) і не-асобы (жывёл, птушак, насякомых, усіх нежывых прадметаў). Аддалена гэта нагадвае катэгорыю мужчынскай асобы, якая жывая ў польскай мове і паўстае ў канчатках назоўнага склону множнага ліку для назоўнікаў мужчынскага роду.

Заданні

1. Пастаўце наступныя назоўнікі ў форму меснага склону адзіночнага ліку, не забываючы вызначыць спачатку, асабовыя гэтыя назоўнікі або не, і тып асновы.

Алень – жнівень, брат – кіт, горад Мсціслаў, дворнік Андрэй, князь Усяслаў, лівень – Віктар Кіпень, рыцар – калькулятар, статут – Кейстут, сын Ягайла, тыгр – прафесар, унук Май – месяц май, чытач – светач, этнаастраном Цімох, яр – Рыгор.

2. З прапанаваных варыянтаў словазлучэнняў выберыце правільныя. Абгрунтуйце свой выбар.

Расказваць аб герою Праметэю, спеваку Арфею – расказваць аб героі Праметэі, спеваке Арфеі.

Пабываць на “Праметэі” (спектакль) і “Залатым Арфеі” (фестываль у Балгарыі) – пабываць на “Праметэю” і “Залатым Арфею”.

Напісаць артыкул аб сцэнарыі-пераможцы – напісаць артыкул аб сцэнарыю-пераможцу.

Гаварыць аб героі-пераможцы – гаварыць аб герою-пераможцу.

2.2. Канчаткі меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду

Канчаткі меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў **жаночага** роду **НЕ** залежаць ад таго, асабовы назоўнік або не.

Аднак па аналогіі з табліцай для мужчынскага роду падзел на асабовыя і неасабовыя ў табліцы для жаночага роду пакідаецца, наўмысна, для нагляднасці і кантрасту.

асновы назоўнікі	на цвёрды	на г, к, х	на зацвярдзелы (ж, дж, ч, ш, р, ц)	на мяккі (у тым ліку й)
неасабовыя	бяроза – на бярозе Бяроза (горад) – у Бярозе ванна – у ванне дрыгва – у дрыгве	крыга – на крызе рака – на раце Жабінка (горад) – у Жабінцы страх – на страце	Ачыжа (вёска) – у Ачыжы ноч – аб ночы мыш – аб мышы хмара – на хмары група – аб групе	акварэль – у акварэлі еднасць – аб еднасці Любань (горад) – у Любані Рось (пасёлак) – у Росі
асабовыя	актрыса Ніна – аб актрысе Ніне мама Ліда – пры маме Лідзе	аспірантка Людвіка Кніга – аб аспірантцы Людвіцы Кнізе	Тамара Хмара – на Тамары Хмары Маша Груца – аб Машы Груцы	Адэль – аб Адэлі Лія – на Ліі Надзея – аб Надзеі

		Вольга Саламаха – пры Воль <u>зе</u> Салама <u>се</u> воль <u>ха</u> – на воль <u>се</u>		
--	--	---	--	--

Дарэчы, варта асобна пракаментавать чаргаванні, характэрныя для назоўнікаў жаночага роду на **г, к, х**. Як бачна з табліцы, у месным склоне такія назоўнікі могуць мець канчатак **-е, -э** або **-ы**. Канчатак **-е** бачым у назоўнікаў з асновай на **г і х**: *Вольга – пры Вользе, вольха – на вольсе, К(к)ніга – на К(к)нізе, С(с)аламаха – пры С(с)аламасе, страха – на страсе*. Таксама бачым чаргаванні **г//з, х//с**.

Што да назоўнікаў жаночага роду на **к**, то ў месным склоне можа быць або канчатак **-э**, або **-ы**. Усё залежыць ад **месца націску**. Калі націск у назоўніку на канчатку (*рака*), то ў месным склоне будзе таксама націскны канчатак **-э**: *на рацэ*. Калі ж націск падае на аснову (*рака* ‘каўчэг з мошчамі святых’, або *Жабінка, кандыдатка*), то ў месным склоне будзе ненаціскны канчатак **-ы**: у *Жабінцы, пры кандыдатцы, у рацы*.

Заданне

Запішыце і вымаўце кожны з наступных назоўнікаў у месным склоне, ужываючы прыназоўнік аб, на, у, пры ці іншы.

Анастасія – Наста – Насця, Вераніка – Верона – Вірынея, Дар’я – Даша, Ліда – Лідзія;

Асвея (вёска ў Віцебскай вобласці), Бераставіца (мястэчка / пасёлак у Гродзенскай вобласці), Ветка (горад у Гомельскай вобласці), Вілейка (горад у Мінскай вобласці), Зэльва (горад у Гродзенскай вобласці), Маларыта (горад у Брэсцкай вобласці), Нароўля (горад), Орша (горад у Віцебскай вобласці), Рыга.

Абагульняльныя заданні

1. Прачытайце ўрывак з артыкула 2017 года пра Мінск, раскрываючы дужкі і ставячы словы ў залежнасці ад кантэксту ў форму роднага або меснага склону. Знайдзіце ў тэксце ўстойлівае спалучэнне слоў, характэрнае для размоўнай мовы. Складзіце з ім свой сказ.

Прайдуся па Кастрычніцкай і звярну... на “Зыбу”⁶

Доўгі час за мяжой Мінск быў вядомы сваімі ВНУ, прамысловымі прадпрыемствамі і добрымі медыцынскімі цэнтрамі, але ніяк не гучнымі вечарынкамі. А цяпер спецыяльна для таго, каб паглыбіцца ў начное жыццё (Мінск), маладыя людзі прыязджаюць з іншых краін. Такую славу горад атрымаў вельмі хутка – усяго за некалькі гадоў. З соннага начамі, з рэдкімі лакальнымі водбліскамі, ён ператварыўся ў той, які ніколі не спіць. Прынамсі, у выхадныя.

Убачыць нефармальную моду і пакаштаваць Мінск на смак

“Віноўнікамі” гэтага сталі дзве вуліцы – месцы пакланення мінскай моладзі: Кастрычніцкая і Зыбіцкая. Здавалася б, тусоўка і тусоўка, але ў кожнай – свой непаўторны дух. На Кастрычніцкай збіраюцца прыхільнікі больш вольнага, расслабленага (*фармат*) (*адпачынак*). І сапраўды, вячэрнія сукенкі не надта спалучаюцца са шматлікімі маляўнічымі мураламі, якія ўпрыгожваюць ўсю вуліцу – прывітанне фестывалю *Vulica Brasil*⁷. А вось кеды і джынсы – цалкам.

Кастрычніцкая – яркі прыклад увасаблення ў жыццё моднага (*тэрмін*) джэнтрыфікацыя. Гэта калі індустрыяльныя пляцоўкі, на якіх ужо няма прадпрыемстваў, пачынаюць жыццё зноўку, ператвараючыся ў тэрыторыі для кафэ і бараў, галерэй і нават жылля. Праўда, пакуль купіць кватэру ў былых карпусах (*завод*) нельга, ды і невядома, ці захацеў бы хто-небудзь суседнічаць з бясконцым карнавалам, а вось пабываць ва ўстановах, на месцы якіх раней былі цэхі, – калі ласка. На Кастрычніцкай досыць шматлюдна і днём: з усяго (*горад*) на абед сюды з’язджаюцца офісныя работнікі, якім дазваляе графік, і, вядома ж, прыходзяць студэнты, якія жывуць непадалёк. Частыя наведвальнікі вуліцы дзеляцца на два лагеры, як аматары катроў і сабак, – абыхавых няма. Гэта тыя, хто ўсім сэрцам любіць сэндвічы, і тыя, хто ў гэтай спрэчцы аддае перавагу блінцам, – за ўвагу кліентаў па-добраму

⁶ Belros.org. [online]. <https://belros.org/by/news/novost/5774/>

⁷ Летні фестываль урбан-арта ў Мінску.

змагаюцца размешчаныя побач “Лаўка” і “ДЭПО”. Не пабываўшы ў гэтых месцах, лічыце, што вы не пакаштавалі Мінск на смак. Асабліва прыемна, што меню ў кафэ на беларускай мове. Працуюць установы ўсю ноч, на працягу якой вакол збіраюцца дзясяткі маладых людзей, згаладнелых пасля актыўных танцаў.

Калі вы, наадварот, толькі падсілкаваліся, самы час адправіцца ў галоўную пачную ўстанову вуліцы – бар з гуллівай назвай “Хуліган”. Валасы ўсіх колераў вясёлкі, завушніцы ў самых нечаканых месцах і касмічныя ўборы – на прыкладзе наведвальнікаў гэтага (*бар*) можна складаць энцыклапедыю мінскай неформальнай моды.

Начамі, асабліва ў цёплую пару года, Кастрычніцкая забітая пад завязку, прычым маладыя людзі адчуваюць сябе тут вельмі свабодна: могуць спыніцца пагутарыць пасярод дарогі або з келіхамі з (*бар*) прысесці проста на тратуар.

У залежнасці ад (*настрой*) і планаў публіка перамяшчаецца не толькі з адной установы ў другую ўздоўж Кастрычніцкай, але і літаральна разрываецца паміж двума станцыямі метро: Першамайскай і Нямігай...

(Дар’я Каско)

Натхніўшыся артыкулам Дар’і Каско, студэнты-беларусісты Варшаўскага ўніверсітэта напісалі свае рэкамендацыі, што наведваць у Варшаве, а таксама разважанні пра свой горад.

2. Прачытайце ўрывкі з артыкулаў студэнтаў. Выпішыце назойнікі, ужытыя ў формах роднага і меснага склону адзіночнага ліку. Абазначце ў іх канчаткі.

У кожным горадзе ёсць свае закуткі, якія чалавек не толькі наведвае, але і адчувае. Гэта не славутасці з даведнікаў, а месцы, якія захоўваюць эмоцыі, характар і ўспаміны. У Варшаве вы можаце знайсці іх, калі проста дазволіць гораду гаварыць сваім голасам. Гэты голас вядзе мяне і маіх сяброў праз кафэ, бары, кінатэатры і антыкварныя крамы – месцы для сустрэч, чароўных вечароў і займальных размоў...

...кавярня на Freta 4/6 пад назвай „*Pożegnanie z Afryką*”. Гэта

больш, чым проста кавярня. Гэта месца з душой, дзе пах кавы вабіць вас затрымацца даўжэй...

Мой наступны скарб на карце сталіцы – антыкварная кнігарня „*Lapidarium*” па адрасе Nowomiejska 15/17. Гэта не крама, а хутчэй унутраная частка старога куфра. Нягледзячы на тое, што месца невялікае, тут можна заблудзіцца паміж паліцамі, знайсці асобнік кнігі, якую хтосьці прачытаў тры-чатыры дзесяцігоддзі таму або чыюсьці паштоўку, купленую ў адпачынку. ...я пераканана, тут можна знайсці ўсё, што звязана з душой...

(паводле Ізабэлы Абрамчык)

Праходзячы па вуліцах сталіцы, мы можам назіраць, наколькі жыхары Варшавы насамрэч адрозніваюцца адно ад аднаго. Ад старэйшых людзей, якія робяць пакупкі на рынках Ружыцкага ці Бакалярска, тых жа самых, якія яны ведаюць ужо дзясяткі гадоў, да людзей сярэдняга ўзросту, якія працуюць у сваіх ціхіх, утульных офісах *Biurco* на вуліцы Твардай, размешчаных там, дзе раней не было ні хмарачосаў, ні іншых высокіх будынкаў (у часы, якія яны яшчэ памятаюць, хоць і ледзь-ледзь), заканчваючы самымі маладымі, якія наведваюць розныя сучасныя кавярні горада і п’юць матчу, абмяркоўваюць сучасныя мастацкія тэндэнцыі [...] і ўдзельнічаюць у многіх культурных мерапрыемствах, такіх як студэнцкія музычныя фестывалі, вядомыя як Ювеналія.

Варшава – гэта месца для ўсіх, тут знаходзіцца культурнае і гістарычнае сэрца Польшчы, месца, дзе кожны можа стаць кім заўгодна і жыць як заўгодна...

(паводле Барталамея Голды)

І вось мы апынуліся ў цэнтры, і канешне, першае, што трапляе нам на вочы, – наследдзе вельмі непрыемнай часткі польскай гісторыі – Палац культуры і навукі, альбо, як яго называюць мясцовыя жыхары, – ПКіН. Будынак сапраўды вялізарны і манументальны. Камусьці ён падабаецца, камусьці не, хтосьці зусім жадае яго знесці, каб ачысціць горад ад слядоў мінулага, але, думаю,

з чым будучь згодны многія, ён выклікае эмоцыі. Сёння гэтае месца выкарыстоўваецца на ўсе 100 %, там вы можаце знайсці некалькі тэатраў, кінатэатр, музей, басейн, вельмі часта там праводзяцца выставы і розныя фестывалі, а на самым версе ёсць назіральная пляцоўка. І гэта толькі частка таго, чым можна заняць свой вольны час у гэтым знакавым месцы...

(паводле Мікіты Бічурына)

...Калі ўсе справы, звязаныя з вучобай, вырашаны, абавязкі на працы выкананы, абед прыгатаваны, а бялізна пастаўлена на пранне і калі я яшчэ не з ног звалены стомай, то пачынаю думаць, як правесці свой вольны час. У такія моманты я звяртаюся да свайго спісу любімых месцаў, якія знаходзяцца непадалёк.

Самым простым варыянтам здаецца паход у бар “Параграф”. Гэты невялікі бар каля прыпынка “Кіно Фэміна” – сапраўдны рэлікт польскіх 80-х. Калісьці прэстыжнае месца сустрэч юрыстаў з суда, што насупраць, “Параграф” паступова ператварыўся ў месца збору мясцовых студэнтаў. Так сталася, што многія мае сябры жывуць або працуюць у гэтай частцы горада – дык чаму б час ад часу не сабрацца тут і не пагутарыць?

Калі ж размова ў пэўны момант здаецца не самым прыдатным заняткам, застаецца суседняе кафэ выдавецтва “Чарнэ”. Гэты ціхі, бо мала каму вядомы, куток дае магчымасць спакойна чытаць рэпартажы, якія можна купіць тут жа са значнай зніжкай. І ўсё гэта з відам на ўнікальную сацрэалістычную забудову Муранава.

“Параграф” і “Чарнэ” найлепш наведваць узімку. Але што рабіць, калі надвор’е цёплае? Тады можна рушыць у крыху далейшае падарожжа – на раёнчык Яздув. Гэты зялёны куток каля Розбрата захапляе не толькі сваім спакоем, але і колькасцю рэчаў, якія там можна рабіць. Драўляныя хаткі ў самым цэнтры горада і тэрыторыя ля іх дазваляюць вырошчваць гародніну, карміць курэй або арандаваць прастору для ўласнай мастацкай ініцыятывы. А яшчэ лепш – калі хтосьці ўжо нешта арганізуе: тады можна далучыцца і добра правесці час на свежым паветры...

(паводле Міколы Пэтрыгі)

3. Для беларускіх назваў месяцаў прывядзіце формы меснага склону адзіночнага ліку.

Увага! Што да ўжывання беларускіх назваў месяцаў у месным склоне, то тут, як і ў іншых выпадках, трэба арыентавацца на характар асновы і асабовасць. Выключэнне – назва другога месяца года і трэцяга месяца зімы *люты*, якая ў месным склоне адзіночнага ліку мае канчатак, як адпаведны прыметнік: *на лютым марозе*.

Тэма 3. Дзе мы (не) былі і дзе мы ёсць?

Пра айконімы⁸ ў месным склоне

У жыцці мы даволі часта сутыкаемся з назвамі гарадоў, іншых населеных пунктаў і неабходнасцю іх праскланяць у пэўным кантэксце.

Пры скланенні айконімы падпарадкоўваюцца тым жа правілам, што і іншыя назоўнікі. Трэба **звяртаць увагу і на род** геаграфічнай назвы (напрыклад, Віцебск – мужчынскага роду, Ліда – жаночага роду, Беразіно – ніякага роду), **і на аснову**. А таксама мець на ўвазе, што **ўсе тапонімы** (геаграфічныя найменні ўвогуле, і айконімы ў тым ліку) – гэта **неасабовыя** назоўнікі: яны хоць і пішуцца з вялікай літары, аднак **НЕ** абазначаюць асобу, чалавека.

Паколькі назвы населеных пунктаў – гэта месцы, і мы, ужываючы іх у маўленні, часта патрабуем формы меснага склону (*жыву ў Брэсце, Гомелі, Мінску*), то далей гаворка пойдзе пра канчаткі айконімаў у месным склоне адзіночнага ліку. **Дарэчы**, тут будуць актуальныя табліцы, што датычаць канчаткаў назоўнікаў адзіночнага ліку ў месным склоне

Сярод айконімаў на мапе Беларусі шмат назваў **на цвёрдыя зычныя**: *Брэст, Магілёў, Мсціслаў, Мядзел, Слонім, Столін* і іншыя. У месным склоне адзіночнага ліку яны набываюць канчатак **-е**, як практычна ўсе і асабовыя, і неасабовыя назоўнікі мужчынскага роду адзіночнага ліку: у *Брэсце*, у *Магілёве*, у *Мсціславе*, у *Мядзеле*, у *Слоніме*, у *Століне* і г. д. Але, як можна заўважыць, у асновах назваў на **-т, -д, -ў** пры скланенні адбываюцца яшчэ і **чаргаванні т//ц, д//дз, ў//в**: *Барысаў – у Барысаве, Брэст – у Брэсце, Мсціслаў – у Мсціславе, Слаўгарад – у Слаўгарадзе*.

⁸ Назвы населеных пунктаў.

т//ц	<i>Брэст – у Брэс<u>це</u></i>
д//дз	<i>Слаўгара<u>д</u> – у Слаўгара<u>дзе</u></i>
ў//в	<i>Браслаў – у Брасла<u>ве</u></i> <i>Мсціслаў – у Мсцісла<u>ве</u></i> <i>Тураў – у Тура<u>ве</u></i>

Увага! У размове паміж беларусамі часам можна пачуць мяккае вымаўленне назвы горада ў Мінскай вобласці Мядзе[л’] (магчыма, па аналогіі з Лепель, Скідзель) і ў месным склоне, адпаведна, у Мядзе[лі] (як у Лепелі, Скідзелі). Трэба запомніць, што гэты айконім мае цвёрдую аснову, і на мапах на паўночным захадзе Беларусі мы ўбачым назву Мядзел, якая ў месным склоне будзе мець канчатак –е: *апынуцца ў Мядзеле. Як Шчучын – у Шчучыне.*

Цвёрдую аснову маюць і такія айконімы, як Беразіно, Буда-Кашалёва, Гродна, Жодзіна, Крэва, Лёзна, Маладзечна (ад мясцовых жыхароў пачуем Маладэчна), Сянно. Яны адносяцца да ніякага роду, як акно, века. З іх скланеннем таксама цікава. Хоць паводле афіцыйнай граматыкі яны змяняюцца па склонах, у жывым маўленні беларусы асцерагаюцца іх скланяць. Тут адчуваецца ўплыў рускай мовы, у якой ні Гродна, ні Маладзечна, ні іншыя падобныя назвы не змяняюцца.

Такім чынам, у месным склоне варта пісаць і вымаўляць у Беразіне, у Буда-Кашалёве, у Гродне, у Жодзіне, у Крэве, у Лёзне, у Маладзечне, у Сянне (на скланенне найменняў Беразіно і Сянно ў жывым маўленні насамрэч рашаюцца нямногія ☺, бо, да ўсяго, яны маюць націскны канчатак ужо ў пачатковай форме: Беразіно, Сянно).

У групу да беларускіх айконімаў з цвёрдай асновай аднясём і такія, што нагадваюць прыналежныя прыметнікі: Воранава, Дзятлава, Іванава, Косава і падобныя. Іх таксама па-беларуску варта скланяць: у Воранаве, у Дзятлаве, у Іванаве, у Косаве.

Нават павярхоўны погляд на мапу Беларусі ўхопіць адразу шэраг назваў гарадоў ды пасёлкаў з **асновай на к**. Іх насамрэч вельмі шмат: *Ваўкавыск*, *Давыд-Гарадок*, *Лагойск*, *Мінск*, *Навагрудак*, *Полацк* і іншыя. З імі ў месным склоне, відаць, найлягчэй, бо канчатак будзе амаль заўсёды –у: у *Ваўкавыску*, у *Давыд-Гарадку*, у *Лагойску*, *Мінску*, у *Навагрудку*, у *Полацку* (аднак часам сустракаем у *Пецярбургу* і ў *Пецярбургэ*. Тут перавагу аддадзім форме з канчаткам –у, услед за даследчыцамі Ганнай Арашонкавай і Валянцінай Лемцюговай, бо гэта тапонім на запазычанае –*бург*, так будзе і з тапонімамі на –*берг*⁹ – скланяем іх, як іншамойныя *браўнінг*, *ланцуг*).

Нямала ў Беларусі і айконімаў мужчынскага роду на **мяккі зычны**. *Лепель*, *Новалукомль*, *Скідзель*, *Фаніпаль*, *Чэрвень* – гэта далёка не ўсе. Табліца пра канчаткі меснага склону назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку пакажа нам, што ў месным склоне павінна быць у *Лепелі*, у *Новалукомлі*, у *Скідзелі*, у *Фаніпалі*, у *Чэрвені*. І нішто гэтаму не супярэчыць.

Асобнай увагі заслугоўвае назва *Заслаўе*, якая таксама з мяккай асновай (на –й) і адносіцца да ніякага роду. Як і для папярэдніх слоў на мяккі зычны, для гэтай назвы ў месным склоне дарэчны канчатак –*і*, “*адначываць у Заслаўі*”. Але ў жывым маўленні беларусаў сустракаюцца такія варыянты: “у Заслаўлі”, “у Заслаўле”. Яны памылковыя і з’яўляюцца пад уплывам рускай мовы. Гэта па-руску будзе правільна “в Заславле”. Па-беларуску ж – у *Заслаўі*.

Вядома, што многія назвы беларускіх гарадоў за сваю гісторыю перажылі розныя трансфармацыі. І сёння звычайная з’ява, што мы ведаем разам з афіцыйным, замацаваным у даведніках найменнем, яго гістарычны варыянт. Так, *Гродна*, а гістарычна *Гародня*, *Горадня*; *Брэст* – *Бéрасце*, *Бярэсце*.

⁹ Слоўнік цяжасцей беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне. 2005. С. 383.

Гістарычна свая для беларусаў і назва *Вільна*, ці *Вільня* (цяперашні літоўскі *Вільнюс*). Ведаем, што сучасны літоўскі *Каўнас* у беларускіх гістарычных крыніцах называецца *Коўна* або *Коўня*. Дарэчы, беларусы, якія цікавяцца сваёй гісторыяй, і сёння карыстаюцца такімі назвамі.

Што ж да ўжывання кожнай з іх у месным склоне, то мы нязменна звяртаем увагу на аснову. Так, *Вільна*, *Гродна*, *Коўна* маюць **цвёрдую** аснову. Значыць, у **месным склоне** ў іх канчатак **–е**: у *Вільне*, у *Гродне*, у *Коўне*. А вось *Вільня*, *Гародня* і *Коўня* – з **мяккай** асновай, таму будзе правільна ў *Вільні*, у *Гародні*, у *Коўні*.

Аснова **на зацвярдзелы зычны** ў беларускіх айконімах прадстаўлена, відаць, найменш. Аднак і такіх назваў нямала: *Астравец*, *Добруш*, *Івянец*, *Камянец*, *Лунінец*, *Мазыр*, *Мір*, *Нясвіж*. Калі неасабовы назоўнік мужчынскага роду мае аснову на зацвярдзелы зычны, то ў месным склоне дарэчны канчатак **–ы**: у *Астраўцы*, у *Добрушы*, у *Івянцы*, у *Камянцы*, у *Лунінцы*, у *Мазыры*, у *Міры*, у *Нясвіжы*.

Што да адметнасцей скланення вышэйпрыведзеных і іншых айконімаў, то ў некаторых пры ўтварэнні формы меснага склону выпадае галосная: *Астравец* – у *Астраўцы* (у гэтым прыкладзе яшчэ бачым чаргаванне **в//ў**), *Гарадок* – у *Гарадку*, *Івянец* – у *Івянцы*, *Камянец* – у *Камянцы*, *Лунінец* – у *Лунінцы*, *Навагрудак* – у *Навагрудку*. А ад гамяльчан можна пачуць і таксама ўбачыць на старонках блогаў, інтэрнэт-навін пра Гомель “*жыву ў Гомлі*”, хоць у афіцыйнай граматыцы прынята “*ў Гомелі*”.

Нямала адметнасцей, звязаных са змяненнем па склонах айконімаў, ужо было прыведзена. Аднак гэта далёка не ўсё.

Складанасці як для беларусаў-носьбітаў беларускай мовы, так і ў яшчэ большай ступені для прадстаўнікоў іншых народаў, якія вывучаюць беларускую мову, выклікаюць **перамяшчэнні націску** ў словах, у тым ліку айконімах. У месным склоне гэта з’ява вельмі паказальная. Так, ёсць на мапе Беларусі гарады і пасёлкі *Капыль*,

Мазыр, *Мір*, *Талачын*. Тут спецыяльна падкрэсліваннем пазначаны націскі ў пачатковай форме кожнага наймення. У форме меснага склону ў іх насціск змяшчаецца: у *Капылі*, у *Мазыры*, у *Міры*, у *Талачыне*. Магчыма, змяшчэнне націску адбываецца па аналогіі з *Астравец* – у *Астраўцы*, *Івянец* – у *Івянцы*, *Камянец* – у *Камянцы*, *Лунінец* – у *Лунінцы*.

Трэба адзначыць, што націск *Камянец* – у *Камянцы*, *Лунінец* – у *Лунінцы* характэрны для беларускай **літаратурнай** мовы, падручнікаў і даведнікаў. Мясцовыя жыхары схільныя гаварыць *Каменец* і ў *Каменцы*, *Лунінец* і ў *Лунінцы* (гэта можа быць звязана з населеным пунктам *Лунін*, які размешчаны побач з *Лунінцам* (як у народзе кажуць) / *Лунінцом* (як у афіцыйных даведніках)).

Цікавыя моманты ўжо не датычна канчаткаў, беглых галосных ды націску выяўляюцца ў **напісанні / вымаўленні айканімаў Лёзна і Мёры**. Абодва населеныя пункты знаходзяцца ў Віцебскай вобласці, толькі гарадок Мёры ў заходняй яе частцы, бліжэй да мяжы з Латвіяй, а Лёзна – на ўсходзе, каля мяжы са Смаленскай вобласцю Расіі. Праехаўшы па Беларусі, на ўказальніках напрамкаў на трасах, напрыклад, можна заўважыць як па-руску, так і па-беларуску рознае напісанне: *Ліозна*, *Лёзна*; *Лиозно*, *Лёзно*; *Міёры*, *Миоры*, *Мёры*; *Миоры*.

У чым справа? Адкуль столькі варыянтаў? Адказ у гісторыі. Варыянты з’явіліся пад уплывам польскага напісання, дзе для змякчэння папярэдняга зычнага выкарыстоўваецца літара *i*: *Liozno*, *Miory*. Калі беларускія землі знаходзіліся ў складзе Рэчы Паспалітай, беларуская айканімія была цалкам пераведзеная на польскую графіку і арфаграфію, структурна перааформлена. А далей ужо расійская канцылярыя (калі беларускія землі апынуліся ў складзе Расійскай імперыі) перавяла беларускую айканімію на кірыліцу і рускую арфаграфію не з арыгінала, а з польскай лацінкі. У выніку з’явілася яшчэ больш памылак і скажэнняў, якія сталі прычынай сённяшняй варыянтнасці. “У многіх выпадках польскамоўныя дыфтонгі былі ўспрынятыя расіянамі як два асобныя гукі: *Liozno* – *Лиозно* заместа *Лёзна*, *Miory* – *Миоры* заместа *Мёры*... У такім

стане беларуская айканімія перакачавала ў савецкую эпоху”¹⁰.

Важна, што ў трохтомным руска-беларускім слоўніку 2012 года як рускамоўны варыянт, так і беларускамоўны пададзены спрадвечна дакладна (рус. *Мёры* – бел. *Мёры*¹¹).

Дарэчы, *Мёры*, як і многія беларускія айконімы, сярод іх *Ашмяны*, *Баранавічы*, *Крупкі*, *Масты*, *Ушачы*, – найменне **множналікавае**. І змяняць гэтыя найменні ў месным склоне будзем адпаведна: у *Ашмянах*, у *Баранавічах*, у *Крупках*, у *Мастах*, ва *Ушачах* (ці ў *Вушачах*, як скажуць мясцовая жыхары).

Сярод множналікавых на мапе Беларусі сустракаем і **састаўныя**: *Казацкія Балсуны*, *Старыя Васілішкі* (дарэчы, радзіма легенды польскай рок-музыкі Чэслава Немена), *Старыя Дарогі* і падобныя. У месным склоне маем: у *Казацкіх Балсунах*, у *Старых Васілішках*, у *Старых Дарогах*. Змяненне такое ж, як і ў звычайных прыметнікавых спалучэннях слоў *казацкія шляхі* – на *казацкіх шляхах*, *старыя дарогі* – на *старых дарогах* і г. д.

У састаўных айконімах тыпу *Зялёны Бор*, *Мар’іна Горка*, *Новая Рудзіца*, *Новы Двор*, *Чырвоная* (або *Красная*) *Слабада*, як і ў састаўных множналікавых, будзе скланяцца кожнае слова: у *Зялёным Бары*, у *Мар’інайі Горцы*, у *Новайі Рудзіцы*, у *Новым Двары*, у *Чырвонайі* (або *Краснайі*) *Слабадзе*.

Не абмінём увагай і даволі шматлікую групу айконімаў, падобных да прыметнікаў ніякага роду: *Высокае*, *Глыбокае*, *Круглае*. (Можна ўтварыць словазлучэнні з аналагічнымі прыметнікамі: *высокае* або *круглае* *месца*, *глыбокае* *возера*.) Такія назвы ў месным склоне будуць выглядаць наступным чынам: у *Высокім*, у *Глыбокім*, у *Круглым*. (Для прыведзеных прыметнікавых словазлучэнняў таксама пададзім месны склон: на *высокім* або *круглым* *месцы*, у *глыбокім* *возеры*.)

¹⁰ В. Лемцюгова. *Беларуская айканімія як аб’ект навукі і практыкі*, [w:] *Беларуская анамастыка. Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 20 красавіка 2010 г.* (рэд. Ігар Капылоў і інш.). 2010. С. 12–13.

¹¹ *Русско-белорусский словарь: в 3 томах.* 2012. Том 2. С. 59.

Пытанне пра далучэнне да айконімаў агульнай назвы не раз узнімалася на старонках дапаможнікаў і даведнікаў, аднак на практыцы, у паўсядзённым жыцці беларусы нібыта баяцца скланяць цалкам скланяльнае. Так, хутчэй пачуеш “у *горадзе Мінск*”, чым “у *горадзе Мінску*”, як рэкамендавана. Або “*жыву на вуліцы Сонечная*” замест “*на вуліцы Сонечнай*”. Зноў адбіваецца ўплыў рускай мовы, дзе скланяецца менш катэгорый слоў, чым у беларускай, якая мае народную, жывую аснову, а таму больш вольная па сваёй прыродзе.

Такім чынам, калі перад намі спалучэнне агульнага слова *вёска, вуліца, гара, горад, пустыня, рака, сталіца, сяло* і некаторых менш распаўсюджаных іншых ды ўласнай назвы (напрыклад, *Мінск, Сонечная* і г. д.), то часцей за ўсё трэба скланяць абодва словы: у *горадзе Мінску, на вуліцы Сонечнай*. “Але ў кожным канкрэтным выпадку магчымы ўскладненні, абумоўленыя няяснасцю структуры тапоніма, несупадзеннем яго роду з родам наменклатурнага тэрміна”¹². Так, калі назва горада – гэта скланяльны назоўнік, то ён дапасуецца ў склоне да слова *горад: пад’ехаць да горада Драгічына, над горадам Оршай, у горадзе Полацку*.

Са словам *сталіца* айконімы, як правіла, таксама скланяюцца: у *сталіцы Рэспублікі Беларусь горадзе Мінску, Літоўскай Рэспубліка са сталіцай Вільнюсам. Не* скланяюцца *малазнаёмыя* назвы¹³.

Скланяем і такія спалучэнні: *пад вуліцай Нямігай, раён вуліцы Сонечнай*. Выключэннем будуць вуліцы, названыя ў гонар людзей: *раён вуліцы Багдановіча, над вуліцай Багдановіча* (пачатковая форма – *вуліца Багдановіча*) – прозвішча заўсёды застаецца ў родным склоне.

Не скланяюцца звычайна як малазнаёмыя назвы, так і састаўныя (*пад горадам Крывы Рог*), а таксама ўжытыя ў спецыяльнай – ваеннай, юрыдычнай – літаратуры і афіцыйных дакументах, дзе скланенне назвы можа ўнесці няяснасць або недакладнасць¹⁴.

¹² Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы..., ор. cit. С. 385.

¹³ Тамсама. С. 385–386.

¹⁴ Тамсама. С. 386.

Карысна ведаць!

Нататкі па тэме

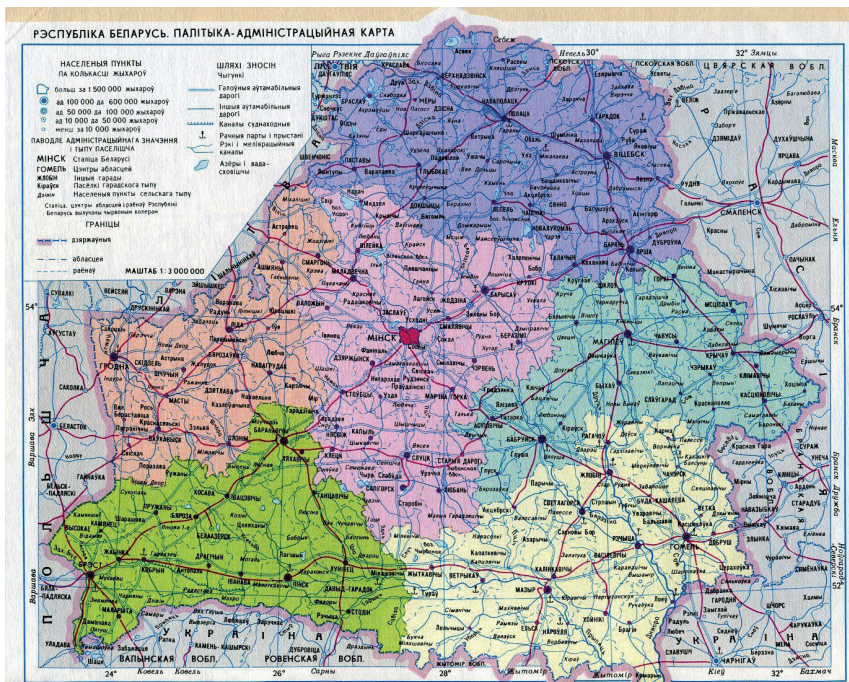
Апынуўшыся кожны, дзе пажадае: ці то на радзіме, ці далёка ад яе, – у любым выпадку мы знойдземся ў пэўным месцы.

Дзеяслоў **апынуцца** (і яго форму дзеепрыслоўе *апынуўшыся*) лепей ужываць у беларускай мове, калі гаворка ідзе менавіта пра **месца** (*апынуцца на краі Зямлі, апынуцца ў цэнтры горада*). А вось у прыкладзе “прадукты апынуліся сапсаванымі” гэты дзеяслоў не на месцы. Замест яго патрэбны **аказацца**, і правільна – *прадукты аказаліся сапсаванымі*. **Да слова, аказацца на краі Зямлі або ў цэнтры горада** таксама можна.

Заданні

1. На мапе Беларусі¹⁵ знайдзіце айконімы на розныя тыпы асноў: цвёрдую; на г, к, х; зацвярдзелую; мяккую. Выпішыце іх і падайце формы роднага і меснага склонаў адзіночнага ліку.

¹⁵ [online]. https://saletur.ru/galery/tfoto_map/big/2711.jpg.

2. Падбярэце да пададзеных геаграфічных назваў прыметнікі і пастаўце атрыманыя спалучэнні слоў у формы роднага і меснага склону адзіночнага ліку.

Антопаль, Брагін, Быхаў, Залессе, Іўе,
Копысь (ж. р.), Ліда, Любча, Мазыр,
Орша, Парыж¹⁶, Рагачоў, Расоны,
Слонім, Слуцк, Смілавічы, Уздà, Чачэрск.

3. Прачытайце тэкст, раскрываючы дужкі і ўжываючы словы ў патрэбных формах. Прапануйце свой заглавак для гэтага тэксту. Як называе аўтар жыхароў горада Давыд-Гарадка? Знайдзіце народны наватвор, звязаны з відам дзейнасці жыхароў горада. Звярніце ўвагу на вылучаныя шрыфтам устойлівыя выразы, як вы іх разумееце?

¹⁶ Вёска ў Пастаўскім раёне Віцебскай вобласці.

На мяжы XV і XVI стагоддзяў Давыд-Гарадок уваходзіў у вобласць так званага пінскага (гандаля), на шляхах якога стаялі мытныя каморы¹⁷ ў (Чарнобыль), (Мазыр), (Тураў), (Дубровіца), (Луцк), (Чартарыйск), (Берасце), (Слонім) і ў самім (Пінск).

У 1529 (год) і ў (Давыд-Гарадок) паставілі камору, мыта галаўное і саляное, а 5 сакавіка 1530 (год) Жыгімонт Стары пацвердзіў каралеве Боне свой дазвол на ўсталяванне ў (Давыд-Гарадок) мыта галаўнога.

Спрадвеку жыхары (Гарадок) займаліся гандлем, але не проста прадавалі абы прадаць і куплялі абы купіць, а рабілі ўсё з толкам – былі ў гэтай вельмі клапатлівай (справа) сапраўднымі ўмельцамі. Тое, што давала больш (прыбытак), лічылася ганаровым заняткам. Пры любой (улада), дома і ў далёкім (свет) гарадчукі ўмелі зарабляць грошы і пры гэтым *варушылі галавой*, засцерагалі сябе: *у гандлю ж авечыя вочы, але воўчыя зубы*, таму, каб *не загубіць душу*, трэба, гандлюючы, шанаваць людскасць і хрысціянскую мараль. Калі ж таму ці іншаму гандляру нешта замінала стаяць на вышынях (дух), тады ён абачліва трымаўся (просты даўні наказ): *як не ўмееш рабіць добра, то хоць не рабі зла!*

Вядома, грошы былі мэтай (а як жа без гэтага!), аднак жа і сам базарны дух дапамагаў жыць, рызыка заўсёднай канкурэнцыі *маладзіла кроў*, абарот зробленых сваімі рукамі тавараў цешыў ясным праявітым характам, а само гэта агароднае паняцце “гандаля” успрымалася як нешта таямнічае, часам нават святое.

Место – так у (Гарадок) яшчэ зусім нядаўна называлі і цэнтр горада, і сам базар, і не ведаць, што ў пятніцу і ў нядзелю ў (Гарадок) базар, усё адно як не ведаць, што алфавіт пачынаецца з літары А...

Нешта блізкае да рэлігійных пачуццяў узнікала ў (душа), калі гаворка заводзілася пра гандаль. Вясновы продаж кветкавага насення вёў да большай заможнасці і задавальнення сабой, таму гэты від сезоннага (гандаля), назаву яго весняніцтвам, стаў у (Гарадок) ці не асноўнай работай, а таксама займаў апісальную

¹⁷ Спецыяльныя мытныя ўстановы на гандлёвых шляхах, дзе з купцоў бралі мыта, пошліны, якія служылі кампенсацияй за эксплуатацыю камунікацыйных збудаванняў (мастоў, бродаў, пераездаў).

назву: *ехаць на вясну*, ці, кажучы па-мясцоваму, – *на вэсну*, і самі гарадчукі пачалі называць сябе *веснянікамі*, або *васнянікамі*.

Спачатку весняніцтвам займаліся толькі мужчыны, але вось у 1933 (год) *на вэсну* паехала мяшчанка Ганна Ткачык, і яна стала першай гарадзецкай веснянічкай.

(паводле Леаніда Дранько-Майсюка)

Тэма 4. Вы ідзяце або ёдзеце?

Дзеясловы ў форме другой асобы множнага ліку

Уводнае заданне

Прааналізуйце наступную табліцу і выведзіце правіла пра канчаткі дзеясловаў у форме другой асобы множнага ліку.

лік	асоба	I спражэнне	II спражэнне
адзіночны	я	ках ^{а́} ю, вяду́	люб ^ю лю, гляджу́
	ты	ках ^{а́} еш, вядз ^{е́} ш	люб ^ю біш, глядзі́ш
	ён, яна, яно	ках ^{а́} е, вядз ^{е́}	люб ^ю біць, глядзі́ць
множны	мы	ках ^{а́} ем, вядз ^{е́} м	люб ^ю бім, глядзі́м
	вы	ках ^{а́} еце, ведзяце́	люб ^ю біце, гледзіце́
	яны	ках ^{а́} юць, вяду́ць	люб ^ю бяць, гледзя́ць

Такім чынам, калі **націск** ва ўсёй ці амаль ва ўсёй парадыгме спражэння дзеяслова падае **на канчатак**, то ў **2-й асобе множнага ліку** ён будзе падаць **на апошнюю галосную літару / апошні галосны гук**. Калі ж **націск** ва ўсёй або амаль ва ўсёй парадыгме захоўваецца **на аснове**, то і **2-я асоба множнага ліку** не выключэнне, **націск** таксама будзе **на аснове**.

Увага! Форма дзеяслова 2-й асобы множнага ліку з націскным канцавым галосным (*везяцѣ, несяцѣ*) – адна з адметнасцей беларускай мовы. Пра яе правільнае ўтварэнне ў маўленні часам забываюцца, і ў выніку атрымліваюцца іншыя формы, у тым ліку загаднага ладу: напрыклад не *маўчыцѣ*, а *маўчыце*. У сувязі з гэтым варта памятаць, што для ўтварэння формы 2-й асобы множнага ліку мы задаём пытанне *што рэбіце?*, а для ўтварэння форм загаднага ладу – *што рабіце?*

...**Бійце**¹⁸ ў сэрцы іх – **бійце** мячамі,
Не дава́йце чужынцамі быць!..¹⁹
(Максім Багдановіч)

У гэтых радках класіка беларускай літаратуры вылучаныя шрыфтам дзеясловы адказваюць на пытанне **загаднага ладу** *што рабіце?*

Заданні

1. Запішыце, па-першае, пачатковую форму (інфінітыў) для кожнага вылучанага шрыфтам дзеяслова з прыведзеных вышэй радкоў верша Максіма Багдановіча, а затым формы 2-й асобы множнага ліку для гэтых дзеясловаў.

¹⁸ Форма загаднага ладу “бійце” ўзята з арыгінала верша *Пагоня* Максіма Багдановіча // М. Багдановіч. *Поўны збор твораў: у 3 тамах*. 1992. Том 1. С. 314. Сучасны адпаведнік гэтай формы – *біце*.

¹⁹ Тамсама.

Увага! Для стварэння правільнай формы 2-й асобы множнага ліку дзеяслова важна дакладна вызначыць яго **трыванне**. Так, напрыклад, дзеясловы *даць* (што зрабіць?) і *даваць* (што рабіць?) – розныя. *Даць* – закончанага трывання, *даваць* – незакончанага. І формы 2-й асобы множнага ліку для іх, адпаведна, такія: *дасце* (што зробіце?) і *даюць* (што робіце?).

Дарэчы, многія аднаскладовыя дзеясловы ў беларускай мове ў форме 2-й асобы множнага ліку маюць канчатак на апошнім галосным: *віць* (ую, уёш) – *уяце*, *жаць* (жну́, жнёш) – *жняце*, *жыць* (жыву́, жывёш) – *жывяце*, *ліць* (лю, лёш) – *ляце*, *піць* (п'ю, п'ёш) – *п'яце*, *спаць* (сплю, спіш) – *спіце*.

Але: *мыць* (мыю, мыеш) – *мыце*, *стыць* (стыну, стынеш) – *стынеце*.

2. Прывядзіце форму другой асобы множнага ліку для дзеясловаў: *апынуцца, аказацца, вывезці, дабірацца, дабрацца, ехаць, ісці, пайсці, працаваць, рабіць*.

3. Пададзены формы дзеясловаў заагднага ладу: *вылятайце і ляціце, гаварыце, дарыце, кладзіце, смейцеся, чакайце*. **Прывядзіце пачатковую форму кожнага дзеяслова, вызначыце трыванне і падайце форму 2-й асобы множнага ліку.**

Тэма 5. А ХТО там ідзе?

Скланенне беларускіх прозвішчаў²⁰

Гэта адна са складаных і спрэчных тэм беларускай лінгвістыкі. Нават у межах Беларусі няма аднаго стандарту скланення прозвішчаў, якія, між іншым, уяўляюць сабой багатую і разнастайную групу слоў з працяглай і цікавай гісторыяй.

5.1. Беларускія прозвішчы на -а

5.1.1. Прозвішчы на –га, –ка, –ха

Прозвішчы на ненаціскныя -га, -ка, -ха, якія ўзыходзяць да назваў прадметаў або паняццяў навакольнай рэчаіснасці, скланяюцца і мужчынскія, і жаночыя, толькі па-рознаму.

Асоба мужчынскага полу	Асоба жаночага полу
Н. Мікіта Саро ка / Маты ка	Н. Людміла Саро ка / Маты ка
Р. (няма) Мікіты Саро кі / Маты кі	Р. (няма) Людмілы Саро кі / Маты кі
Д. (даю параду) Мікі це / ту ²¹ Саро ку / Маты ку	Д. (даю параду) Людміле Саро шы / Маты шы

²⁰ У гэтым выданні прапануецца скланенне толькі некаторых, у асноўным распаўсюджаных у Беларусі тыпаў прозвішчаў, амаль не разглядаюцца рэдкія і прозвішчы іншамоўнага паходжання. Скланенне падаецца паводле нормаў беларускай літаратурнай мовы.

²¹ У давальным і месным склонах мужчынскіх імёнаў і прозвішчаў падаюцца варыянты канчатка, якія сустракаюцца ў маўленчай практыцы і зафіксаваны

В. (бачу) Мікіту Саро <u>ку</u> / Маты <u>ку</u>	В. (бачу) Людмілу Саро <u>ку</u> / Маты <u>ку</u>
Т. (ганаруся / іду з) Мікіта <u>м</u> Сарока <u>м</u> / Матыка <u>м</u>	Т. (ганаруся / іду з) Людмілай Сарока <u>й</u> / Матыка <u>й</u>
М. пры Мікіце / ту Саро <u>ку</u> / Маты <u>ку</u>	М. пры Людміле Саро <u>цы</u> / Маты <u>цы</u>

Як бачна, жаночае прозвішча скланяецца, як адпаведны агульны назоўнік *сарока* або *матыка*. Мужчынскае змяняецца па мужчынскім скланенні.

Увогуле ж пытанне пра матывацыю прозвішчаў вельмі складанае. Далёка не заўсёды мы сходу можам залічыць тое ці іншае да матываваных або не. Таму што час ідзе, жыццё мяняецца, а мова гэта жыццё адлюстроўвае. Пэўныя прадметы і паняцці з’яўляюцца, іншыя знікаюць, і памяць пра іх праз пакаленні сціраецца. Так, напрыклад, наўрад цяпер вядома, што такое *грос* (даўней – ‘адзінка падліку, роўная 144 прадметам’²²) або *чэчка* (даўней – ‘распешчанае дзіця’²³). А між іншым, ёсць прозвішчы *Грос* і *Чэчка* (*Чачко*). Таму па матывацыю звяртаймся да слоўнікаў.

Заданне 1

Праскланяйце на ўзор з табліцы імёны і прозвішчы Іван Кніга і Тацыяна Кніга, а таксама Віктар Шульгá і Ніна Шульгá.

некаторымі беларускімі граматыкамі і дапаможнікамі (у т. л. Пятра Жаўняровіча).

²² П. Сцяцко. *Антрапанімія Беларусі: прозвішчы, іх будова, паходжанне, значэнне словаўтваральных сродкаў і асноў. Манаграфія*. 2020. С. 82.

²³ В. Лемтюгова, И. Гапоненко. *Корни наших фамилий = Карані нашых прозвішчаў*. 2018. С. 597; М. Бірыла. *Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі*. 1969. С. 458.

Дарэчы, прозвішча *Шульга́* матывавана адпаведным агульным назоўнікам *шульга́*, які абазначае левую руку або леўшуна, ляўшу²⁴.

Калі ж прозвішча на **-га, -ка, -ха**, **НЕ ўзыходзіць** да назваў прадметаў або паняццяў навакольнай рэчаіснасці (або мы ўжо такіх прадметаў і паняццяў не ведаем, не памятаем, не знаходзім у даведніках, яны засталіся далёка ў гісторыі), **скланяюцца** толькі **мужчынскія, жаночыя** – не.

Асоба мужчынскага полу	Асоба жаночага полу
Н. Віктар Жуле га	Н. Алеся Жуле га
Р. (няма) Віктара Жуле гі	Р. (няма) Алесі Жуле га
Д. (даю парад) Віктару Жуле гу	Д. (даю парад) Алесі Жуле га
В. (бачу) Віктара Жуле гу	В. (бачу) Алесю Жуле га
Т. (ганаруся / іду з) Віктарам Жуле гам	Т. (ганаруся / іду з) Алесей Жуле га
М. пры Віктару Жуле гу	М. пры Алесі Жуле га

Аднак на практыцы ў Беларусі нярэдка такія выпадкі, калі сам носьбіт / сама носьбітка жадае скланяць нескланяльнае паводле літаратурнай нормы прозвішча. Паколькі прозвішчы і імёны – справа індывідуальная, то такія выпадкі прымаюцца і дапускаюцца.

У Беларусі жыве шмат носьбітаў **прозвішчаў на -га, -ка, -ха тыпу** *Леўчанка, Тарасенка*. Яны часта маюць украінскае паходжанне. А змяняць іх нарматыўныя выданні прапануюць так: мужчынскія скланяць, а жаночыя – не. Аднак не ўсе навукоўцы

²⁴ П. Сцяцко. *Антрапанімія Беларусі...*, op. cit. С. 352.

і практыкі падтрымліваюць такое рашэнне. “...няма агульнага пункту гледжання наконт скланення такіх прозвішчаў, калі яны адносяцца да жанчыны: або скланяць паводле ўзору назоўнікаў І скланення, або не скланяць: з Дар’яй Бандарэнкай... або з Дар’яй Бандарэнка... У тэкстах пашыраецца скланенне падобных жаночых прозвішчаў”²⁵.

Тут прапануецца прыклад змянення **мужчынскага** імя і прозвішча Іван Леўчанка.

Н.	Іван Леўчанка
Р.	(няма) Івана Леўчанк <u>і</u>
Д.	(даю парад) Івану Леўчанк <u>у</u>
В.	(бачу) Івана Леўчанк <u>у</u>
Т.	(ганаруся / іду з) Іванам Леўчанк <u>ам</u>
М.	пры Іване/у Леўчанк <u>у</u>

Заданне 2

Праскланяйце на ўзор з табліцы імёны і прозвішчы.

Алег Лойка²⁶ і Аліна Лойка,
Ігар Касцючэнка і Ірына Касцючэнка.

²⁵ П. Жаўняровіч. Даведнік па літаратурнай праўцы. Арфаграфічны, пунктуацыйны, лексічны, марфалагічны, сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні. 2017. С. 279.

²⁶ Беларускі паэт, пісьменнік, літаратуразнаўца, крытык, перакладчык XX – пачатку XXI стагоддзя.

5.1.2. Прозвішчы НЕ на –га, –ка, –ха

Калі ж аснова прозвішча НЕ на -га, -ка, -ха і яно ўзыходзіць да назвы прадмета або паняцця навакольнай рэчаіснасці, то для мужчыны і для жанчыны яно, паводле беларускай літаратурнай нормы, будзе скланяцца аднолькава:

Асоба мужчынскага полу	Асоба жаночага полу
Н. Тарас Буль <u>ба</u> / Крапі <u>ва́</u>	Н. Алена Буль <u>ба</u> / Крапі <u>ва́</u>
Р. (няма) Тараса Буль <u>бы</u> / Крапі- <u>вы</u>	Р. (няма) Алены Буль <u>бы</u> / Крапі <u>вы</u>
Д. (даю параду) Тарасу Буль <u>бе</u> / Крапі <u>ве</u>	Д. (даю параду) Алене Буль <u>бе</u> / Крапі <u>ве</u>
В. (бачу) Тараса Буль <u>б</u> / Крапі <u>в</u>	В. (бачу) Алену Буль <u>б</u> / Крапі <u>в</u>
Т. (ганаруся / іду з) Тарасам Буль <u>бай</u> / Крапі <u>вой</u>	Т. (ганаруся / іду з) Аленай Буль <u>бай</u> / Крапі <u>вой</u>
М. пры Тарасе/у Буль <u>бе</u> / Крапі <u>ве</u>	М. пры Алене Буль <u>бе</u> / Крапі <u>ве</u>

Увага! У тэкстах па-беларуску пашыраецца змяненне падобных мужчынскіх прозвішчаў паводле ўзору назоўнікаў агульнага роду: гэта значыць *сустрэ́цца* не з *Язэпам Пушча́й*, а з *Язэпам Пушча́м* ці з *Янам Гушча́м* і нават з *Янкам Журбо́м*, не *Журбо́й*²⁷.

²⁷ П. Жаўняровіч. *Даведнік па літаратурнай праўцы...*, op. cit. С. 278.

Заданне 1

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, паводле нормаў беларускай літаратурнай мовы імёны і прозвішчы.

Янка Журба²⁸ і Віталь Шчэрба²⁹,
Яна Журба і Ганна Шчэрба.

Дарэчы, можа ўзнікнуць пытанне, чым матывавана прозвішча *Шчэрба*? Лінгвіст Павел Сцяцко выводзіць гэта прозвішча ад агульнага слова *шчэрба*³⁰, якое абазначае шчарбатага чалавека, таго, хто не мае ўсіх зубоў або мае рэдкія зубы. У дыялектнай мове (у тым ліку ў паўночна-заходніх беларускіх гаворках³¹, на Тураўшчыне³²) сапраўды знаходзім гэта слова з такім значэннем. Агульны ж назоўнік *журба* ў беларускай мове – гэта сінонім да *смутак*, *сум*, *жаль*.

Ёсць беларускія прозвішчы **НЕ** на -га, -ка, -ха, якія **НЕ** суадносяцца з назвамі прадметаў, паняццяў навакольнай рэчаіснасці (або мы, сучасныя людзі, не можам знайсці гэтай сувязі, яна глыбока ў гісторыі). У такім выпадку прозвішча мужчыны будзе скланяцца, а жаночае – паводле нормы, не, а ўвогуле ж – па жаданні носьбіткі.

²⁸ Беларускі паэт, педагог, перакладчык XX стагоддзя.

²⁹ Беларускі гімнаст, шматразовы чэмпіён Еўропы і свету, алімпійскі чэмпіён 1992 года.

³⁰ П. Сцяцко. *Антрапанімія Беларусі...*, op. cit. С. 355.

³¹ *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 тамах*. 1986. Том 5. С. 527.

³² *Тураўскі слоўнік: у 5 тамах*. 1987. Том 5. С. 348.

Тут праскланяем **мужчынскае** прозвішча **Павайба**, матывацыя якога лічыцца “цёмнай”³³.

Н.	Дамінік Павайба
Р.	(няма) Дамініка Павай <u>бы</u>
Д.	(даю парад) Дамініку Павай <u>бе/у</u>
В.	(бачу) Дамініка Павай <u>бу</u>
Т.	(ганаруся / іду з) Дамінікам Павай <u>бам</u>
М.	пры Дамініку Павай <u>бе/у</u>

Цікава! Прозвішча **Шэйпа** сучасны беларус наўрад суаднясе з пэўным агульным паняццем. Вядомы беларускі даследчык антрапаніміі Мікалай Бірыла ў сваёй кнізе³⁴ пазначае яго зорачкай, маючы на ўвазе тое, што прозвішча “цёмнае”, з невядомай семантыкай, матывацыяй. Аднак калега Мікалая Бірылы Валянціна Лемцюгова знайшла адпаведныя звесткі: прозвішча **Шэйпа** – ад літоўскага *sairas* ‘насмешка’³⁵. І, дарэчы, сучасная музыказнаўца Святлана Шэйпа, даследчыца творчасці Фларыяна Міладоўскага (які быў сябрам Станіслава Манюшкі), па-беларуску скланяе сваё прозвішча.

Як відаць, пытанне пра (не)змяненне беларускіх прозвішчаў на **-а** і **не** на **-га**, **-ка**, **-ха** застаецца адкрытым і па сутнасці залежыць ад жадання носьбітаў.

³³ В. Лемцюгова, И. Гапоненко. *Корни наших фамилий...*, op. cit. С. 434.

³⁴ М. Бірыла. *Беларуская антрапанімія...*, op. cit. С. 494.

³⁵ Sb.by. [online]. <https://www.sb.by/articles/na-ves-zolota-imya.html>.

Заданне 2

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, імёны і прозвішча.

Адам Пікуза, Ала Пікуза.

5.1.3. Прозвішчы ад назваў прадметаў ніякага роду

Беларускія прозвішчы ад назваў прадметаў ніякага роду скланяюцца для асоб мужчынскага полу, для жаночага – не (гэта паводле нормы, на практыцы ж сустракаюцца выпадкі скланення і жаночага прозвішча па жаданні ўладальніцы або згодна з сямейнай традыцыяй). Прывядзём прыклад скланення паводле нормы:

Асоба мужчынскага полу	Асоба жаночага полу
Н. Віктар Шыла а	Н. Іна Шыла а
Р. (няма) Віктара Шы лы	Р. (няма) Іны Шыла а
Д. (даю парад) Віктару Шы ле /у	Д. (даю парад) Іне Шыла а
В. (бачу) Віктара Шы лу	В. (бачу) Іну Шыла а
Т. (ганаруся / іду з) Віктарам Шы- ла м	Т. (ганаруся / іду з) Інай Шыла а
М. пры Віктару Шы ле /у	М. пры Іне Шыла а

Дарэчы, прозвішча *Шыла* матывавана назвай прадмета *шыла* (ніякага роду), які выкарыстоўваўся і выкарысоўваецца як у шавецкай³⁶, так і ў кравецкай³⁷ справе.

Заданне

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, імёны і прозвішча.

Сяргей Матавіла, Святлана Матавіла.

Дарэчы, прозвішча *Матавіла* матывавана адпаведнай агульнай назвай прадмета *матавіла*, што абазначае прыстасаванне для змотвання нітак.

5.2. Некаторыя беларускія прозвішчы на -а і -о ў параўнанні

Сярод беларускіх прозвішчаў знаходзім падобныя па гучанні і паходжанні, але з розным націскам. Напрыклад, *Лялька* – *Лялько*. Як правіла, прозвішча з націскам на аснове, як *Лялька*, матывавана адпаведным агульнаўжывальным назоўнікам *лялька*. Верагодна, першапачаткова гэта была мянушка чалавека, які нечым нагадваў ляльку. З цягам часу мянушка ператварылася ў прозвішча. А *Лялько* – гэта перайначанае *Лялька*, каб менш было падобна да адпаведнага агульнага назоўніка і не выклікала непатрэбных асацыяцый.

³⁶ Шавец – спецыяліст па пашыве абутку.

³⁷ Кравец – спецыяліст па пашыве адзення.

Нягледзячы на падабенства, скланяцца такія прозвішчы будуць па-рознаму. А дакладней, прозвішчы на націскную літару *о* не змяняюцца ні для жанчын, ні для мужчын. Тыя ж, што **на -а**, паводле нормы, **скланяюцца для мужчын**.

Н.	Уладзімір Бойка <u>а</u> / Байко <u>а</u>
Р.	(няма) Уладзіміра Бойк <u>і</u> / Байко <u>а</u>
Д.	(даю парад) Уладзіміру Бойк <u>у</u> / Байко <u>а</u>
В.	(бачу) Уладзіміра Бойк <u>у</u> / Байко <u>а</u>
Т.	(ганаруся / іду з) Уладзімірам Бойка <u>ам</u> / Байко <u>а</u>
М.	пры Уладзіміру Бойк <u>у</u> / Байко <u>а</u>

Заданне

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, імёны і прозвішчы.

Віталь Лапо́, Арына Лапо́,
Міхась Ла́па, Юлія Ла́па.

5.3. Прозвішчы на -скі, -цкі

З прозвішчаў на галосны гук у Беларусі вельмі распаўсюджаны тып на **-скі, -цкі**. Яны лічацца шляхецкімі, польскімі. І сапраўды, многія прадстаўнікі беларускай шляхты насілі падобныя.

Што да асаблівасцей іх скланення, то змяняюцца як мужчынскія, так і жаночыя прозвішчы на **-скі, -цкі**. І гэтае змяненне нагадвае прыметнікавае.

Калі параўноўваць сённяшнія беларускія і польскія прозвішчы на **–скі, –цкі**, то варта звярнуць увагу на **націск**. У польскіх ён будзе традыцыйна падаць на перадапошні склад, а ў беларускіх хутчэй захоўвацца на аснове.

	Асоба мужчынскага полу
Н.	Міхал Клеафас Агінскі ³⁸ (польск. Ogiński)
Р.	(няма) Міхала Клеафаса Агінскага (польск. Ogińskięgo)
Д.	(даю парад) Міхалу Клеафасу Агінскаму (польск. Ogińskięmu)
В.	(бачу) Міхала Клеафаса Агінскага (польск. Ogińskięgo)
Т.	(ганаруся / іду з) Міхалам Клеафасам Агінскім (польск. Ogińskim)
М.	пры Міхале/у Клеафасе/у Агінскім (польск. Ogińskim)

	Асоба жаночага полу
Н.	Ізабэла Агінская (польск. Ogińska)
Р.	(няма) Ізабэлы Агінскай (польск. Ogińskiej)
Д.	(даю парад) Ізабэле Агінскай (польск. Ogińskiej)
В.	(бачу) Ізабэлу Агінскую (польск. Ogińską)
Т.	(ганаруся / іду з) Ізабэлай Агінскай (польск. Ogińską)
М.	пры Ізабэле Агінскай (польск. Ogińskiej)

³⁸ Палітычны і культурны дзеяч Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай XVIII–XIX стагоддзяў, аўтар паланэза *Развітанне з Радзімай*.

Заданне

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, імёны і прозвішчы.

Алег Навіцкі³⁹, Таццяна Навіцкая;
Іван Хруцкі⁴⁰, Ганна Хруцкая.

5.4. Прозвішчы на -оў/-аў; -ой; -ы (-і)

Хоць і сустракаюцца даволі часта, аднак прозвішчы на **-оў/-аў** не лічацца тыпова беларускімі, а на **-ой** сустракаюцца і ўвогуле вельмі рэдка. Пададзены яны ў гэтай кнізе разам з беларускімі на **-ы (-і)**, каб паказаць падабенства і адрозненні ў іх змяненні.

Дарэчы, асобнай увагі патрабуе змяненне імя *Зміцер*,
якое на практыцы мае варыянты,
што пададзены ніжэй.

Асоба мужчынскага полу	Асоба жаночага полу
Н. Зміцер Сяроў (Жукаў)	Н. Марыя Сярова (Жукава)
Р. (няма) Змі <u>тра</u> / Змі <u>цера</u> Сярова (Жукава)	Р. (няма) Марыі Сярова <u>й</u> (Жукава <u>й</u>)

³⁹ Касманаўт родам з Беларусі.

⁴⁰ Вядомы мастак XIX стагоддзя родам з беларускіх земляў.

Д. (даю параду) Змітр ^{у́} / Зміцеру Сяров ^у (Жукав ^у)	Д. (даю параду) Марыі Сяров ^{ай} (Жукав ^{ай})
В. (бачу) Змітр ^а / Зміцера Сяров ^а (Жукав ^а)	В. (бачу) Марыю Сяров ^у (Жукав ^у)
Т. (ганаруся / іду з) Змітр ^{ом} / Зміцерам Сяров ^{ым} (Жукав ^{ым})	Т. (ганаруся / іду з) Марыяй Сяров ^{ай} (Жукав ^{ай})
М. пры Змітр ^{у́} / Зміцеру Сяров ^е (Жукав ^е)	М. пры Марыі Сяров ^{ай} (Жукав ^{ай})

Асоба мужчынскага полу	Асоба жаночага полу
Н. Мікалай Сяд ^{ой} (Талст ^{ой}); Сів ^ы	Н. Жанна Сяд ^{ая} (Талст ^{ая}); Сів ^{ая}
Р. (няма) Мікалая Сяд ^{о́га} (Талст ^{о́га}); Сів ^{о́га}	Р. (няма) Жанны Сяд ^{ой} (Талст ^{ой}); Сів ^{ой}
Д. (даю параду) Мікалаю Сяд ^{о́му} (Талст ^{о́му}); Сів ^{о́му}	Д. (даю параду) Жанне Сяд ^{ой} (Талст ^{ой}); Сів ^{ой}
В. (бачу) Мікалая Сяд ^{о́га} (Талст ^{о́га}); Сів ^{о́га}	В. (бачу) Жанну Сяд ^{ую} (Талст ^{ую}); Сів ^{ую}
Т. (ганаруся / іду з) Мікалаем Сяд ^{ым} (Талст ^{ым}); Сів ^{ым}	Т. (ганаруся / іду з) Жаннай Сяд ^{ой} (Талст ^{ой}); Сів ^{ой}
М. пры Мікалаю Сяд ^{ым} (Талст ^{ым}); Сів ^{ым}	М. пры Жанне Сяд ^{ой} (Талст ^{ой}); Сів ^{ой}

Заданне

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, імёны і прозвішчы.

Васіль Быкаў⁴¹, Павел Сухі⁴², Жарэс Алфёраў⁴³.

5.5. Прозвішчы на зычныя

5.5.1. Прозвішчы на зычныя з цвёрдай і мяккай асновай

У беларускай літаратурнай мове прозвішчы на зычны з цвёрдай і мяккай асновай мужчынскія скланяюцца, жаночыя – не.

Асоба мужчынскага полу	Асоба жаночага полу
Н. Януш Радзіві <u>д</u> ⁴⁴ / Янка Бры <u>д</u> ⁴⁵	Н. Барбара Радзіві <u>л</u> ⁴⁶ / Бры <u>л</u>

⁴¹ Народны пісьменнік Беларусі, грамадскі дзеяч, удзельнік Другой сусветнай вайны.

⁴² Знакаміты авіяканструктар родам з Глыбокага цяпер Віцебскай вобласці. Пад яго кіраўніцтвам у 1940–41 гадах былі створаны самалёты-знішчальнікі Су-1 і Су-3. А перад тым распрацаваны бамбардзіроўшчык Су-2.

⁴³ Знакаміты фізік, нобелеўскі лаўрэат 2000 года родам з Віцебскай вобласці. Князь, дзяржаўны і ваенны дзеяч XVII стагоддзя, гетман Вялікага Княства Літоўскага.

⁴⁵ Беларускі пісьменнік і перакладчык XX – пачатку XXI стагоддзя.

⁴⁶ Каралева польская і вялікая княгіня літоўская (1550–1551), другая жонка

Р. (няма) Януша Радзівіла <u>а</u> / Янкі Брыля <u>я</u>	Р. (няма) Барбары Радзівіл / Брыль
Д. (даю параду) Янушу Радзівілу <u>у</u> / Янку Брылю <u>ю</u>	Д. (даю параду) Барбары Радзівіл / Брыль
В. (бачу) Януша Радзівіла <u>а</u> / Янку Брыля <u>я</u>	В. (бачу) Барбару Радзівіл / Брыль
Т. (ганаруся / іду з) Янушам Радзівіла <u>ам</u> / Янкам Брыля <u>ём</u>	Т. (ганаруся / іду з) Барбарай Радзівіл / Брыль
М. пры Янушу Радзівіла <u>е</u> <u>у</u> / Янку Брылю <u>ю</u>	М. пры Барбары Радзівіл / Брыль

Увага! У табліцы прадстаўлены прозвішчы з цвёрдай і мяккай асновай. Увогуле ж прозвішчаў на зычны вялікае мноства, і на ўсе звярнуць увагу ў адным выданні немагчыма. З асаблівасцей скланення такіх прозвішчаў можна назваць тое, што ў некаторых з іх націск пры змяненні застаецца на аснове, у іншых змяшчаецца на канчатак. Так, у творным склоне маем з *Лобачам*, але з *Гадунóm* (у назоўным склоне *Лобач* і *Гадун*). Аб'ядноўвае такія прозвішчы тое, што калі яны належаць жанчынам, то не скланяюцца.

Заданне

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, імёны і прозвішчы.

Фёдар Дробыш, Лідзія Дробыш.

Жыгімонта II Аўгуста.

5.5.2. Прозвішчы на -овіч, -евіч (-эвіч)

Калі запытацца ў беларуса, філолага ці нефілолага, пра тыповыя беларускія прозвішчы, то з вялікай верагоднасцю найперш будуць згаданыя прозвішчы на -овіч / -евіч (-эвіч). Напрыклад, *Курловіч, Ляшкевіч, Кунцэвіч*.

Згодна з нормай, для такога тыпу прозвішчаў характэрнае скланенне мужчынскіх і нязменная форма жаночых.

	Асоба мужчынскага полу
Н.	Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч ⁴⁷
Р.	(няма) Вінцэнта Дуні н а-Марцінкевіч а
Д.	(даю парад) Вінцэнту Дуні н у-Марцінкевіч у
В.	(бачу) Вінцэнта Дуні н а-Марцінкевіч а
Т.	(ганаруся / іду з) Вінцэнтам Дуні н ым-Марцінкевіч а м
М.	пры Вінцэнце / т у Дуні н е/у-Марцінкевіч у

Двойное прозвішча беларускага пісьменніка ў якасці прыкладу пададзена нездарма. Яно сумяшчае два тыпы прозвішчаў, якія змяняюцца неаднолькава: адрозненні бачныя ў творным склоне, а ў месным для *Дунін* ёсць варыянты скланення.

Прыклад з прозвішчам на -евіч, якое належыць жанчыне:

⁴⁷ Беларускі пісьменнік і драматург XIX стагоддзя, класік беларускай літаратуры.

	Асоба жаночага полу
Н.	Каміла Марцінкевіч ⁴⁸
Р.	(няма) Камілы Марцінкевіч
Д.	(даю параду) Каміле Марцінкевіч
В.	(бачу) Камілу Марцінкевіч
Т.	(ганаруся / іду з) Камілай Марцінкевіч
М.	пры Каміле Марцінкевіч

Як бачна, у падобных выпадках жаночае імя змяняецца, а прозвішча не.

Заданне

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, імёны і прозвішчы.

Георгій Ліхтаровіч⁴⁹ і Ніна Ліхтаровіч.

⁴⁸ Дачка Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, беларуская піяністка, кампазітар, педагог, удзельніца рэвалюцыйнага руху на Беларусі ў 1860-я гады.

⁴⁹ Сучасны беларускі фотамастак, літаратар.

5.5.3. Прозвішчы на зычныя, што скланяюцца на ўзор прыналежных прыметнікаў

Змяняюцца як мужчынскія, так і жаночыя прозвішчы на зычны, якія скланяюцца на ўзор прыналежных прыметнікаў (напрыклад, *Анікееў*, *Аленін* = першапачаткова Анікееў сын, сын Анікея; сын Аляксея або Аляксандра; *Анікеева* = першапачаткова Анікеева дачка, дачка Анікея; дачка Аляксея або Аляксандра).

Асоба мужчынскага полу	Асоба жаночага полу
Н. Уладзімір Мулявін ⁵⁰	Н. Марына Мулявіна ⁵¹
Р. (няма) Уладзіміра Мулявіна <u>а</u>	Р. (няма) Марыны Мулявіна <u>ай</u>
Д. (даю параду) Уладзіміру Мулявіну <u>у</u>	Д. (даю параду) Марыне Мулявіна <u>ай</u>
В. (бачу) Уладзіміра Мулявіна <u>а</u>	В. (бачу) Марыну Мулявіну <u>у</u>
Т. (ганаруся / іду з) Уладзімірам Мулявін <u>ым</u>	Т. (ганаруся / іду з) Марынай Мулявіна <u>ай</u>
М. пры Уладзіміру Мулявін <u>е</u>	М. пры Марыне Мулявіна <u>ай</u>

⁵⁰ Беларускі музыкант, кампазітар, легендарны мастацкі кіраўнік вакальна-інструментальнага ансамбля “Песняры”.

⁵¹ Музыкант і прадзюсар, старэйшая дачка Уладзіміра Мулявіна.

Заданне

Праскланяйце на ўзор, пададзены вышэй, імёны і прозвішчы.

Вячаслаў Вярэнін,
Галіна Вярэніна.

Абагульняльныя заданні

1. Праскланяйце прозвішчы Глеб, Глеба, Глебка, дадаўшы да кожнага з іх мужчынскае і жаночае імя. Чым адрозніваецца скланенне гэтых прозвішчаў? Назавіце прычыны такіх адрозненняў.

Дарэчы, у спалучэннях *брат, сястра + прозвішча* прозвішчы могуць ужывацца ў форме як множнага, так і адзіночнага ліку. Калі прозвішча славянскае, то яно прымае форму множнага ліку незалежна ад полу названых асоб. Прыклады: *браты Івановы*, *брат і сястра Івановы*. Калі прозвішча неславянскае, то яно прымае форму адзіночнага ліку пры называнні асоб мужчынскага полу (*браты Шульц*) і форму множнага ліку пры называнні разнапалых асоб (*брат і сястра Шлегелі*). Са словам *сям'я* прозвішчы ў беларускай мове ўжываюцца ў множным ліку: *сям'я Уласевічаў*.

Карысна ведаць!

Пра тапонімы і прозвішчы ў творным склоне

Канчаткі прозвішчаў і геаграфічных назваў, якія заканчваюцца на -аў (як Тураў), у творным склоне адрозніваюцца. Так, павінна быць *над* (чым?) *горадам Барысавам*, *над старажытным Туравам*, але *над* (кім?) *студэнтам Міхаілам Барысавым*, *над беларускім рэжысёрам Віктарам Туравым*.

У той жа час канчатак **-ам** уласцівы запазычаным прозвішчам (таму што яны не суадносяцца з прыналежным прыметнікам, як Барысаў = горад князя Барыса, напрыклад). І правільна з Кальвінам, з Дарвінам, з Чаплінам.

2. Да імёнаў і прозвішчаў вядомых людзей дадайце канчаткі меснага склону адзіночнага ліку.

1. Аб Максім__ Багдановіч__ мы звычайна згадваем пад канец года ў сувязі з ?? (чым? дадайце) _____.

2. На Льв__ Сапег__ ляжала вялікая адказнасць: як мага больш карэктная і зразумелая фармулёўка законаў у Статуце ВКЛ 1588 года.

3. Пры Францыск__ Скарын__ (пры яго жыцц__) за друкаванне Бібліі на роднай мове маглі пакараць смерцю.

4. Беларуская савецкая перыёдыка стракаціць публікацыямі аб Іван__ Мележ__, Іван__ Шамякін__, а вось аб Васіл__ Быка__, яго творчасці, Алес__ Адамовіч__ шырока стала вядома ў 80-я гады XX стагоддзя.

5. Нямногія беларусы ведаюць аб Ігнац__ Абдзіраловіч__ і яго філасофскім эсэ.

3. Выберыце правільны варыянт адказу.

– Пад горадам Рагачовам/ым – з суседам Алесем Рагачовам/ым; ганаруся сваёй радзімай Кобрыным/ам – ганаруся сваяком Віктарам Кобрыным/ам.

– Падарунак Марыне Шыле/а – падарунак Сяргею Шыле/а; успамінаю аб Васілі/ю Шлыкаву/е – успамінаю аб Настасе/і Шлыкаве/ай; разам з Міхасём Кніга/ай/ам – з Лізай Кніга/ай; перадаць прывітанне Алегу Гапоненка/ку – перадаць прывітанне Ірыне Гапоненка/цы.

– Кніга аб горадзе Чэрвеню/і – горад вызвалены ў чэрвеню/і – звесткі аб суседу/дзе Міхасе/ю Чэрвеню/е/і.

4. Што скланяецца, а што не? Напішыце над кожным імем і прозвішчам.

Андрэй Рымша – Ала Рымша, Валянцін Горват – Іна Горват,

Ваня Каханоўскі – Таня Каханоўская, Віктар Курловіч – Віта Курловіч,

Віталь Кахно – Ірына Кахно, Ігар Галенчанка – Алена Галенчанка,

Ілля Века – Марына Века, Коля Сарока – Аня Сарока,

Леў Сапега – Вольга Сапега, Ян Чэрскі – Соф’я Чэрская.

5. Падайце прапанаваныя спалучэнні слоў (кожнае слова ў іх) у творным і месным склонах.

Іван Быхаў – слаўны горад Быхаў
Ігар Кобрын – палескі горад Кобрын
Міхась Столін – знакаміты агуркамі Столін
Станіслаў Драгічын – горад Драгічын

6. Запоўніце табліцу: вызначыце, асабовы назоўнік (назоўнікі) або не, пастаўце кожны з іх у форму роднага і меснага склону.

Назоўнік (назоўнікі) у назоўным склоне адзіночна- га ліку	Асабовы ці неасабовы	Назоўнік (на- зоўнікі) у род- ным склоне адзіночнага ліку	Назоўнік (на- зоўнікі) у мес- ным склоне адзіночнага ліку
абутак			
горад Лепель			
каскадзёр			
кіламетр			
Мазыр			
Май Данцыг ⁵²			
мастак			
перанос			
Ракфелер			
расход			
сіноптык			
тайм			
Тамара			
тварог			

⁵² Беларускі жывапісец-манументаліст XX – пачатку XXI стагоддзя.

Тэма 6. Калі? Якой парой?

Назвы некаторых святаў у беларускай мове

Кожная краіна і кожны народ маюць свае традыцыі ды звычаі, адзначаюць як агульныя для ўсяго свету, так і адметныя святы. Беларусь не выключэнне. Але са святкаваннямі ўзнікае менш пытанняў, чым з іх тэрміналогіяй.

6.1. Зімовыя святы

Як толькі ў Беларусі надыходзіць зіма і пачынаецца гаворка пра зімовыя святы, заўсёды ўзнікаюць спрэчкі: як трэба іх называць, што дакладна абазначаюць словы *Каляды*, *Ражаство*, *Раждзаство*, *Раство*, якія сустракаюцца на старонках беларускамоўных кніг, слоўнікаў, перыёдыкі, у інтэрнэт-рэсурсах.

Спасылаючыся на даследаванні мовазнаўцы Ірыны Будзько, спецыялісткі па беларускай рэлігійнай лексіцы, праяснім некаторыя пытанні.

Беларускае грамадства шматканфесійнае. Ёсць некалькі афіцыйна прызнаных канфесій. У кожнай свая строга сістэма святаў і, адпаведна, тэрміналогія, у прыватнасці назвы святаў.

Ірына Будзько рэкамендуе размяжоўваць свецкі і сакральны бакі жыцця. Таму што ў розных яго сферах, кантэкстах і сітуацыях дарэчнымі будуць розныя назвы.

Найбольш спрэчак выклікае назва свята нараджэння Хрыста. Яна мела шмат варыянтаў ужо ў старажытнасці. Праваслаўныя ў Беларусі ўжывалі найменні *Ражаство*, *Раждзаство*, *Раство*. Каталікі ж даўно выбралі намінацыю *Божае Нараджэнне*. Народнае свята, з якім супадае гэта ўрачыстасць хрысціянскай

царквы, у Беларусі спрадвеку называлася *Калядамі*. Сучаснае тлумачэнне гэтага слова такое: “Каляды і Кóляды – народнае зімовае свята дахрысціянскага паходжання, звязанае з перыядам зімовага сонцастаяння (адзначаецца 25 снежня па старым стылі і ў наступныя дні да Вадохрышча)”⁵³. Таму для **свецкай** часткі нашага грамадства цалкам апраўдана ўжыванне ў адносінах як канкрэтна да нараджэння Хрыста, так і да ўсяго перыяду перад Хрышчэннем намінацыі *Каляды*.

Дарэчы, гэта слова мае цікавую і доўгую гісторыю. Яно ўзыходзіць да назвы рымскага народнага свята Календы, што рымляне адзначалі ў першыя дні новага года. Святкаванні праходзілі з песнямі і карнаваламі. Рэшткі гэтага абраду захаваліся і ў нас.

Цікава, што беларуская народная назва Хрышчэння Гасподняга мае таксама множналікавую форму – **Вадохрышчы** (параўнайце: **Каляды**). Гэта сведчыць аб даўнім паходжанні. Справа ў тым, што раней святы доўжыліся не адзін дзень, а пэўны перыяд. Канкрэтны ж дзень, прыстасаваны да свята, – гэта больш позняя традыцыя.

Вярнемся ж да свята Нараджэння Хрыста. Сёння, бывае, на паштоўках і расцяжках з віншаваннямі на праспектах і вуліцах беларускіх гарадоў бачым: “З Калядамі і Божым Нараджэннем!”. Зыходзячы з раней сказанага, гэта недакладная фармулёўка, таму што па-беларуску Каляды – гэта і ёсць Божае Нараджэнне (па меншай меры, у тым ліку Божае Нараджэнне).

Што ж да сучаснага **канфесійнага** жыцця, то каталікі Беларусі па гэты дзень карыстаюцца назвай *Божжае Нараджэнне*, а праваслаўныя выбіраюць *Раждджаство*, *Ражаство* або *Раство*. Калі вызначыць, што з апошніх трох пералічаных назваў найбольш адпавядае беларускаму вымаўленню, то **самы дакладны** адпаведнік, паводле слоў Ірыны Будзько, – *Раство*.

Калі ж пагартата дзеля цікавасці некаторыя рэлігійныя слоўнікі, можна выявіць наступнае: у “Кароткім царкоўнаславянска-беларускім слоўніку праваслаўнай лексікі” *Рождество* перакладаецца як *нараджэнне*, *Раждджаство*; *Рождество Христово* – як *Раждджаство Хрыстова*, але *рождественский* –

⁵³ Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: у 2 тамах. 2022. Том 1. С. 335.

гэта *ражджэственскі і калядны*. У той жа час *Рождество Иоанна Предтечи, Рождество Пресвятой Богородицы* – гэта *Нараджэнне Іаана Прадцечы, Нараджэнне Прасвятой Багародзіцы*⁵⁴. Такім чынам, нават у межах аднаго слоўніка назіраецца варыянтнасць, калі не сказаць разнабой.

Тым часам вучоныя працягваюць даследаваць і спрачацца. Для нас жа найбольш узважаным будзе рашэнне, прынятае, зыходзячы з арыентацыі на свецкую або рэлігійную сферу жыцця.

Такім чынам, падвядзём **высновы**: паводле слоў мовазнаўцы Ірыны Будзько, для свецкага жыцця цалкам прыдатнае найменне **Каляды**: напрыклад, *Калядны кірмаш, Калядны турнір*. Нават у адносінах да самога дня нараджэння Хрыста не памылка ўжыць гэтую назву. Для рэлігійнай жа сферы найлепей азначыць па-беларуску сам дзень як *Раство* або *Нараджэнне Хрыстова* (назва традыцыйная для каталіцкай традыцыі), а ўвесь перыяд святаў называць Калядамі.

Заданні

1. Пададзеныя словы пастаўце ў форму роднага і меснага склону адзіночнага ліку, вызначыўшы найперш родавую прыналежнасць кожнага. Выдзеліце канчаткі і абгрунтуйце іх выбар.

Узор: вечар (м. р.),
Р. с. (няма) вечараа,
М. с. (гавару аб) вечары.

⁵⁴ Кароткі царкоўнаславянска-беларускі слоўнік праваслаўнай лексікі. 2022. С. 25.

Агонь, алень, анёл, анёлак, апельсін, вера, гірлянда, Дзед Мароз, дождж, елка, ёлка, завея, завіруха, звон, зорка, камін, комін, ласунак, ліхтар, мандарынка, мароз, мішура, падарунак, прэзент, пудынг, Санта-Клаус, свечка, Святы Мікалай, скрыня, снег, снегавік, сняжынка, сюрпрыз, цацка, цукерка, швэдар, шкарпэтка, шышка.

2. Сярод прыведзеных у заданні 1 слоў сустрэліся елка, ёлка; камін, комін. Чым адрозніваюцца гэтыя падобныя па гучанні і напісанні словы? Якія іх значэнні?

6.2. Вясновыя святы

Дабравешчанне, (Благавешчанне Звеставанне). У праваслаўным календары гэта **7 красавіка, у каталіцкім – 25 сакавіка**. Лічыцца вялікім рэлігійным святам, а ў народзе – святам прылёту бусла, ластаўкі. Шчасціла, нібыта, таму, хто ўбачыць першага бусла, які ляціць, а не стаіць. А ў таго, каму трапіць на вока стаячы, нібыта, будуць балець ногі.

У гэты дзень у народзе забаранялася гарадзіць плот, убіваць у зямлю колле, не пачыналі сеў, не выганялі першы раз кароў, не вывозілі гной у поле. Са святам звязана шмат прыкмет: *Дабравешчанне без ластавак – халодная вясна, калі пчала не выходзіць з вулля да Дабравешчання, то будзе цёплае, ураджайнае лета, а калі пакажацца раней – то благое, беднае; прымавак: на Благавешчанне дзеўка косу не пляце, птушка гнязда не ўе; забарон: у гэты дзень не садзяць на яйкі гусей – іначай будуць калекі.*

Вербніца (Вербная нядзеля) – нядзеля перад Вялікаднем. Пачатак Вербнага тыдня. У царкве ў суботу асвятчалі галінкі маладой вярбы, адно аднаго сцябалі імі, прыгаворваючы: *Не я б'ю, вярба б'е, за тыдзень – Вялікодзень. Будзь здаровы, як вада, будзь багаты, як зямля!* Галінкі тыя захоўвалі, пашаптаўшы замову, вярбою гналі першы раз кароў на пашу: *Вярба свята – нова лята, вярба пасвіці ў поле гнала.*

Асобна спынімся на першых каранях двух варыянтаў назвы свята: *Добра-* і *Блага-*. Справа ў тым, што ў сучаснай беларускай мове *блага* – гэта *кепка*. Аднак назва свята існуе і актыўна ўжываецца ў двух варыянтах, прычым *Блажавешчанне* нават часцей. Адкуль гэты варыянт? З царкоўнаславянскай мовы, дзе *благо* – гэта *добро*.

Вялікдзень (Пасха, Уваскрэсенне Хрыстова) – найстаражытнейшае і найважнейшае хрысціянскае свята, якое адзначалася яшчэ ў часы апосталаў.

Вялікдзень – гэта вялікі дзень, пачатак перамогі святла над цемрай. Скланяюцца ў гэтым складаным слове абедзве часткі:

Н.	Вялікдзень (= вялікі дзень)
Р.	Вяліка <u>д</u> ня (= вялікага дня)
Д.	Вяліка <u>д</u> ню (= вялікаму дню)
В.	Вялікдзень (= вялікі дзень)
Т.	з Вяліка <u>д</u> не <u>м</u> (= з вялікім днём)
М.	аб Вяліка <u>д</u> ні (= аб вялікім дні)

Што да аднаго з галоўных сімвалаў гэтага свята, то беларусы яго называюць у адных мясцовасцях *булка*, у іншых – *бабка*, *паска*, але ў народзе па-беларуску няма слова, аналагічнага па гучанні рускаму *кулич*, хоць яно вельмі пашырана ў рускамоўным асяроддзі ў Беларусі..

Слова *паска* (ад грэчаскага *πάσχα*, што мае яўрэйскія карані) абазначае і свята, і ахвяраванне. Таму ў некаторых мовах, у тым ліку ў беларускай, так завецца рытуальны хлеб ці наогул ежа для асвячэння.

Заданні

1. Прачытайце сучасны рэцэпт велікоднай булкі, раскрываючы дужкі і ставячы словы ў патрэбныя формы.

Велікодная булка

цэлая порцыя:	паўпорцыі:
0,5 (літр, малако)	1 (шклянка, малако)
3–5 (яйка)	3 (яйка)
1,5 (шклянка, цукар)	цукар на смак
150 (грам, сметанковае масла)	80 (грам, сметанковае масла)
40 (грам, дрожджы)	20 (грам, дрожджы)
0,5 (чайная лыжка, соль)	$\frac{1}{4}$ (чайная лыжка, соль)
мука – 1,5 (кілаграм)	мука – 750 (грам)
разынкі	разынкі

Прыгатаванне:

1. У падагрэтае малако дадаць дрожджы, крыху (цукар) і (мука). Паставіць падыходзіць у цёплае месца.

2. Узбіць яйкі, цукар, соль. Заліць гэта ў дражджавую сумесь, калі яна пачне хадзіць, і зноў даць падысці.

3. Дадаць мяккае, растопленае масла і муку, а таксама разынкі / цукаты ці іншае. Замясіць крутое цеста, каб адставала ад рук, і даць падысці ўжо ў форме.

4. Выпякаць, кантралюючы, каб не падгарэла (зверху і знізу).
5. Па жаданні ўпрыгожыць цукатамі, глазурай і г. д.

2. У інфармацыі пра Дабравешчанне ёсць такі сказ: “У гэты дзень у народзе забаранялася гарадзіць плот, убіваць у зямлю коле...”. Паразважайце пра значэнне слова плот, пра яго этымалогію. Прывядзіце беларускія сінонімы да гэтага слова і аналагі ў вам вядомых мовах. Параўнайце этымалогію ў розных мовах.

Тэма 7. 3 якой: ВЯЛІКАЙ ці малой?

Праваяпіс вялікай і малой літары ў беларускай мове. Асобныя нюансы

У сувязі з папярэднімі тэмамі, дзе закралася функцыянаванне ды змяненне ўласных назваў, лагічна згадаць пра ўжыванне вялікай і малой літары ў беларускай мове. Зробім, аднак, толькі пэўныя заўвагі.

7.1. Вялікая літара ў імёнах і прозвішчах

З ВЯЛІКАЙ літары пачынаецца/пачынаюцца:

– кожнае імя ў састаўных імёнах і прозвішчах, калі яны пішуцца асобна або праз злучок: *Далэнга-Мастовіч, Дунін-Марцінкевіч, Марыя-Магдалена*;

– прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад асавовых імёнаў і мянушак, у тым ліку жывёл, пры дапамозе суфіксаў *-ов-, -оў (-ав, -аў), -ёв-, -ёў (-ев-, -еў), -ін, -ын*: *Багдановічаў верш, Марыіны бацькі, Скарынавы кнігі*;

Увага! Ва ўстойлівых выразх і тэрміналагічных спалучэннях тыпу *адамаў яблык, ахілесава пята, за царом гарохам, піфагорава тэарэма* – прыметнік пішам з малой літары.

– адносныя прыметнікі, утвораныя ад імён і прозвішчаў, псеўданімаў, калі такія прыметнікі ўваходзяць у склад састаўных уласных назваў, сінанімічных назвам са словамі **імя, памяці**: *Купалаўская прэмія* (прэмія імя Янкі Купалы), *Гарэцкія чытанні* (канферэнцыя, чытанні, прысвечаныя Максіму Гарэцкаму), *Коласаўская стыпендыя* (стыпендыя імя Якуба Коласа);

– найменні найвышэйшых бостваў: *Бог, Божая (Боская) Маці, Прасвятая Дзева Марыя, Святая Тройца, Усявышні* і інш.

Але з **малой** літары – калі няма непасрэднага звароту да Усявышняга, ва ўстойлівых народных выразх: *бог яго ведае, дай божа, дзякаваць богу* і падобнае.

7.2. Вялікая і малая літары ў геаграфічных назвах, назвах святаў

ВЯЛІКАЙ літарай пачынаюцца:

– часткі складаных уласных геаграфічных назваў, што пішуцца праз злучок (і назоўнікі, і прыметнікі) і асобна: Брэст-Літоўскі, Давыд-Гарадок; Мар’іна Горка (*горад*), Раваніцкая Слабада (*вёска*), Старыя Дарогі (*горад*);

– усе часткі складанага прыметніка ў састаўных уласных назвах, калі такія часткі пішуцца праз злучок: Дняпроўска-Бугскі канал, Мінска-Маладзечанскае ўзвышша;

– усе знамянальныя словы ў афіцыйных уласных назвах дзяржаў і іх аб’яднанняў: Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае; Рэспубліка Беларусь; Рэч Паспалітая;

– усе знамянальныя словы ў вобразных састаўных уласных геаграфічных і астранамічных назвах, калі гэтыя ўласныя назвы ўжываюцца без агульнай родавай назвы: *Блізкі Усход*, *Дзікі Захад* (*у ЗША*), *Крайняя Поўнач*, *Стары Свет* (*краіны Еўропы і Азіі*), *Цэнтральная Беларусь*;

Але з агульнай родавай назвай так:

краіны Захаду (= Заходняй Еўропы),
народы Усходу (= азіяцкіх краін).

– **аднаслоўныя** назвы святаў: *Вадохрышча*, *Вялікдзень*, *Дабравешчанне*, *Дзяды*, *Каляды*, *Купалле*, *Пакровы*, *Радаўніца*;

– **першае слова** ў складаных назвах святаў і знамянальных дат: *Восьмае сакавіка* (**але**: *8 Сакавіка*), *Дзень ведаў*, *Новы год*.

З малой літары пішуцца:

– агульныя родавыя назвы геаграфічных, астранамічных і іншых падобных аб'ектаў у складзе ўласных назваў: *Белавежская пушча*, *возера Свіцязь*, *зорка Венера*, *Князь-возера*, *Лагойскі тракт*, *плошча Перамогі*, *праспект Незалежнасці*, *рака Вілія*;

– назвы чатырох галоўных кірункаў свету: *захад*, *поўдзень*, *поўнач*, *усход*;

– службовыя часткі ў складзе састаўных уласных геаграфічных найменняў: *Па-дэ-Кале*, *Франкфурт-на-Майне*;

– назвы святаў / масавых мерапрыемстваў, што праводзяцца пастаянна і не маюць значэння ўшанавання: *дзень адчыненых дзвярэй*, *дзень нараджэння* (*народзінаў*), *дзень сустрэчы выпускнікоў*.

Карысна ведаць!

Нататкі па тэме “Як малая літара стала вялікай”

Жыццё не стаіць на месцы. Мяняецца прырода, грамадства, а разам з імі і мова, яе нормы. Хаця, здавалася б, што можа быць устойлівай. Праз пэўны перыяд узнікае пільная неабходнасць падкарэкціраваць правілы арфаграфіі, па меншай меры, таму, што ледзь не кожны дзень з’яўляюцца новыя словы, якія патрабуюць замацаванага напісання, што не заўсёды ўкладваецца ў вядомыя нормы. Аднак і правапіс даўно знаёмых слоў з часам пераасэнсоўваецца і мяняецца.

Так адбылося, у прыватнасці, у 2008 годзе, калі выйшаў новы Закон Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”. Як вядома, сярод галоўных мэт новай рэдакцыі правапісу было наблізіць яго да вымаўлення, упарадкаваць напісанне запазычаных слоў. Мы ж пад увагу возьмем напісанне вялікай і малой літар. У гэтым правіле таксама адбыліся пэўныя змены.

Для параўнання некаторых уласных назваў возьмем, напрыклад, слоўнік-даведнік “Літара вялікая або малая” 2003 года, аўтары – Вікторыя Уласевіч, Станіслаў Рапацэвіч, Ігар Капылоў, і “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 2008 года. Выяўляецца наступнае: калі ў 2003-м годзе правільна было пісаць *першая сусветная вайна*, *другая сусветная вайна* – з малой літары першае слова, то пасля прыняцця новага закона так: *Першая сусветная вайна*, *Другая сусветная вайна*. А правіла фармулюецца наступным чынам: “*З вялікай літары пішуцца: аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў састаўных назвах знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох...*”⁵⁵. Іншыя прыклады на яго – *Варфаламееўская ноч*, *Крыжовыя паходы*, *Рэфармацыя*.

⁵⁵ Pravo.by. [online]. [https://pravo.by/document/?guid=2012&old-Doc=2008-186/2008-186\(003-066\).pdf](https://pravo.by/document/?guid=2012&old-Doc=2008-186/2008-186(003-066).pdf)

Заўсёды ўзнiкала пытанне, як пiсаць састаўную назву дзяржавы: *Вялікае Княства Літоўскае* або *Вялікае княства Літоўскае*? Перад рэдакцыяй 2008 года ў розных крыніцах можна было сустрэць і адзін, і другі варыянт. Аднак урэшце перамог першы. Такім чынам, паводле новай рэдакцыі беларускай арфаграфіі пішам *Вялікае Княства Літоўскае*.

Цяжасці заўсёды ўзнiкалі і з найменнямі ўзнагарод. У некаторых усе словы пішуцца з вялікай літары, у іншых – толькі першае.

Варта запомніць, што з вялікай літары пішуцца ўсе словы ў поўных назвах ордэнаў і медалёў (акрамя слоў *медаль*, *ордэн* і *ступень*). Так, па рэдакцыі 2008 года пішам *ордэн Ганаровага Легіёна* (параўн.: паводле слоўніка-даведніка “Літара вялікая або малая”, *ордэн Ганаровага легіёна*).

Заданне

У тэксце легенды выберыце з пададзеных варыянтаў малую або вялікую літару ў словах.

Легенда пра Чорную панну Нясвіжа

Адной з самых папулярных і прывабных легенд Беларусі з’яўляецца легенда пра Чорную панну *Н/нясвіжскага* замка. Яна ўзнiкла на аснове канкрэтных гістарычных падзей і апавядае аб рамантычнай і нешчаслівай гісторыі кахання з адценнем *Ш/*

шэкспіраўскіх трагедый – адносінах паміж польскім каралём Жыгімонтам і княжэўнай Барбарай Радзівіл.

Род *Р/радзівілаў* быў адным з самых магутных у *В/вялікім К/княстве Л/літоўскім*. Але Мікалаю Радзівілу па мянушцы *Ч/чорны гэтага* было мала. Князь хацеў сесці на *К/каралеўскі трон ВКЛ*. Каб ажыццявіць свае планы, Мікалай вырашыў здрадніцка са спадчыннікам польскага трону *Ж/жыгімонтам А/аўгустам* і дзеля гэтага пазнаёміў манарха са сваёй стрыечнай сястрой Барбарай Радзівіл. Першы этап атрымаўся – маладыя людзі закахаліся адно ў аднаго і ўступілі ў патаемныя адносіны, якія прывялі да шлюбу.

Адносіны заставаліся ў тайне з-за маці Жыгімонта, якой была *Б/бона С/сфорца*. Яна належала да багатага еўрапейскага роду *М/медычы*. Бона мела непрыхільнасць да Радзівілаў і марыла пра больш выгадную партыю для свайго сына. Але пасля смерці бацькі Жыгімонт сеў на трон і абвясціў аб жаніцтве. *Л/літоўскі С/сейм* адразу прызнаў Барбару каралевай, а вось Сейм *Р/рэчы П/паспалітай* не без інтрыг Боны прызнаваць гэты шлюб адмаўляўся. У выніку спрэчка аб каранацыі расцягнулася на два гады. Упарты Аўгуст перамог у гэтай спрэчцы, і ў 1550 годзе Барбара стала каралевай.

Род *М/медычы*, з якога паходзіла маці Жыгімонта, славіўся сваімі ведамі пра атруту. *Б/бона С/сфорца* вырашыла звесці сваю нявестку і зрабіла так, как Барбара выпіла атруту замест лекаў. Памірала Барбара доўга і пакутліва. Яе цела было ў смуродных язвах. Але любячы Жыгімонт усё роўна знаходзіўся побач з жонкай. Пасля смерці Барбары, якой быў усяго 31 год, ён настаяў, каб яна была пахавана ў Вільні, і прайшоў за чорнай карэтай з цэламаханай жонкі доўгі шлях ад Кракава да Вільні. А пасля моцна засумаваў.

Ён часта прыязджаў у *Н/нясвіжскі замак* да братоў сваёй памерлай каханай, дзе ўспамінаў пра жонку, пра якую яму нагадвала ўсё ў гэтым месцы. Адночы ён адважыўся на чорную магію, каб выклікаць дух Барбары. Дапамагалі яму ў гэтым алхімікі Твардоўскі і Мнішак. Рытуалу была пастаўлена адна ўмова – не дакранацца да духу. Але кароль не змог стрымацца і, калі ўбачыў здань каханай, адразу кінуўся да яе з абдымкамі. Гэта разбурыла

чары. Душа Барбары Радзівіл не змагла вярнуцца ў свет мёртвых і была вымушана блукаць у вобразе Чорнага прывіда (з-за чорнай жалобнай адзежы, у якой яе пахавалі).

Існуе версія, па якой душа жанчыны магла б супакоіцца: калі б Жыгімонт пасля смерці апынуўся побач з ёю. Мужчына паабяцаў, што, калі надыдзе час, ён прыедзе паміраць менавіта ў *Н/нясвіжскі* замак, каб назаўсёды злучыцца са сваёй каханай. Але памёр кароль раптоўна ў горадзе Кнышыне. Таму і застаўся прывід Чорнай панны Нясвіжа сярод жывых. Як і раней, ён сумуе аб сваім няшчасным каханні.

Людзі вераць, што Чорная панна Нясвіжа можа папярэдзваць жыхароў *Н/нясвіжскага* замка аб небяспецы. Напрыклад, відавочцы сцвярджаюць, што бачылі здань перад пажарам у 2002 годзе. Помнік Барбары Радзівіл таксама ёсць у адным з замкавых паркаў⁵⁶.

⁵⁶ Belarus.travel. [online]. <https://belarus.travel/news/legenda-pra-chornuiu-pannu-niasv-zha>

Тэма 8. ХТО які і ШТО якое?

Правяпіс складаных назоўнікаў у беларускай мове

Уводнае заданне

Прыведзіце любыя прыклады складаных слоў у розных мовах. Як гэтыя словы пішуцца?

Увага!

Агульныя правілы напісання складаных слоў у беларускай мове

Разам пішуцца	Праз злучок пішуцца
1) складанаскарочаныя словы і іх вытворныя: <i>філфак</i> (= філалагічны факультэт), <i>філфакаўскі</i> ; 2) складаныя словы і вытворныя ад іх з пачатковымі часткамі тыпу <i>авія-, аўдыя-, аўта-, аэра-, бія-, вела-, відэа-, геа-, заа-, кіна-, макра-, медыя-, мота-, неа-, палеа-, радыё-, сацыя-, стэрэа-, тэле-, фота-, электра-</i> і інш.:	1) складаныя словы, утвораныя шляхам паўтарэння слова, каб узмацніць яго значэнне: <i>ледзь-ледзь, ціхі-ціхі</i> ; 2) утварэнні, якія з'яўляюцца паўторам слова ў іншай лексіка-граматычнай форме: <i>дзе-нідзе, раз-пораз</i> . Але: <i>век вяком, пень пнём</i> (другі назоўнік у творным склоне);

авіярамонтны, аўдыявізуальны, аўтатранспарт, аэравакзал, біятэхналогіі, веласпорт, відэаблог, геаінфармацыйны, заапарк, кінатэатр, макраэканоміка, медыятэкст, мотаправа, неалінгвістыка, палеанталогія, радыёхваля, сацыяпат, стэрэасістэма, тэлепраграма, фотастудыя, электракардыяграма; 3) словы з прыстаўкамі і падобнымі да іх пачатковымі часткамі: а-, анты-, архі-, гіпер-, грос-, дыс-, дэз-, звыш-, інтэр-, інфра-, контр-, між-, мілі-, пан-, псеўда-, супер-, транс-, ультра-, экстра- і інш.: <i>амаральны, антыгістамінны, архіважны, гіперактыўны, гросмайстар, дыскамфорт, дэзінфармацыя, звышгукавы, інтэрдыцыплінарны, інфрачырвоны, контрмеры, міжнародні, міліметр, пангерманскі, псеўданародны, суперцана, трансатлантычны, ультрамодны, экстраардынарны</i>	3) займеннікі і прыслоўі з прыстаўкай абы-: <i>абы-хто, абы-як, абы-які</i>; постфіксам -небудзь: <i>калі-небудзь, куды-небудзь</i>
---	---

Заданне

З пададзеных частак утварыце складаныя словы. Вывзначыце сярод атрыманых слоў назоўнікі. Запішыце іх.

Узор: прэс-аташэ.

Аташэ, аўтобус, блакітна, вела, вокі, грамадска, еўрапейскі, жыцця, здольнасць, інда, інша, кісла, летняму, мікра, міні, моўны, па, палітычны, прабег, **прэс**, салодкі, спадніца.

Увага!

Складаныя **НАЗОЎНІКІ** могуць пісацца **разам і праз злучок**.

Разам пішуцца назоўнікі	Праз злучок пішуцца назоўнікі
1) са злучальнай галоснай: <i>кра-явід, часопіс</i>; 2) агульныя з часткай паў-, поў-: <i>паўгорада, паўлімона, паўяблыка, поўнач</i>;	1) што складаюцца з двух слоў (без злучальнай галоснай), у тым ліку састаўныя імёны і прозвішчы: <i>Бялыніцкі-Біруля, дом-музей, прэм'ер-міністр</i>; 2) уласныя з часткай паў-: <i>паў-Беларусі, паў-Еўропы</i>. Але: <i>паў Мінскай вобласці</i>;

3) утворення са спалучэння “лічэбнік + назоўнік” і “займеннік + назоўнік”: <i>ініша-земец</i> (іншая зямля), <i>шасці-дзёнка</i> (шэсць дзён); 4) з першай часткай <i>мала-, мнага- (многа-), сама-, шмат-, узяма-</i>: <i>малалітражка, мнагабор'е, самапавага, шматзначнасць, узямаадносіны</i>; 5) з першай часткай – дзеясловам загаднага ладу: <i>прайдзісвет, сарвігалава</i> (выключэнні: <i>перакаці-поле, пусці-навалюся, узвей-вечер</i>); 6) складанаскарочаныя: <i>Бел-дзяржуніверсітэт, медрэ-ботнік</i>	3) складаныя адзінкі вымярэння: <i>кілават-гадзіна</i>; 4) з першай часткай <i>арт-, віцэ-, вэб-, гала-, лейб-, максі-, міні-, обер-, прэс-, унтэр-, шмат-, экс-</i>: <i>арт-рэзідэнцыя, віцэ-прэзідэнт, вэб-старонка, гала-канцэрт, лейб-медык, максі-аркестр, міні-матч, обер-лейтэнант, прэс-цэнтр, унтэр-афіцэр, штаб-кватэра, экс-прэм'ер</i>; 5) састаўныя назвы палітычных партый, плыней і іх прыхільнікаў: <i>сацыял-дэмакратыя, сацыял-дэмакрат</i>; 6) спалучэнне літары або літарнай абрэвіатуры любога алфавіта са словам і назвы гэтых літар, напісаныя словамі: <i>α-часціца і альфа-часціца, CD-плэер, СПА-салон і SPA-салон. Але: вітамін В, каманды групы А</i>; 7) іншамоўныя абазначэнні напрамкаў свету: <i>зюйд-вест, норд-ост</i>
---	---

Цікава, што ў 20-я гады ХХ стагоддзя, калі актыўна фарміравалася беларуская літаратурная мова, складаныя назоўнікі **вайскавод, кнігавод, краснабай, народавед, правазаступнік, твораградца, часапісец** былі наватворамі.

Абагульняльныя заданні

1. Узгадайце сучасныя беларускія аналагі прыведзеных вышэй наватвораў 20-х гадоў ХХ стагоддзя. Запішыце іх і паразважайце пра іх паходжанне.

Філворд “Гарады Беларусі”

Н	А	В	А	Г	Р	У	Д	А	К
М	А	Г	І	П	О	Л	А	Ц	К
☺	З	Ы	Л	Ё	Д	М	І	Н	С
Т	У	Р	А	Ў	Н	☺	П	☺	Б
Б	Р	Э	С	Т	А	В	І	Ц	Е
Г	О	М	Е	Л	Ь	О	Р	Ш	А
С	Л	О	Н	І	М	С	Л	У	Ц
☺	В	А	Ў	К	А	В	Ы	С	К

2. Знайдзіце ў фільвордзе як мага больш назваў беларускіх гарадоў і сярод выяўленых назваў вызначыце складаныя назоўнікі. Паразважайце, чым знойдзеныя вамі назвы гарадоў могуць быць матываваныя?

3. Адзначце складаныя назоўнікі, якія пішуцца:

а) разам: 1) (вярні)дуб, 2) (грам)калорыя, 3) (зерня)склад, 4) (мікра)элементы, 5) (нацыянал)ліберал, 6) (палі)тэхнікум, 7) (паў)Францыі, 8) (паў)яблыка, 9) (прайдзі)свет, 10) (сарві)галава, 11) (шасці)бор'е, 12) (што)месяц, 13) (экс)чэмпіён;

б) праз злучок: 1) (авія)матор, 2) (агра)гарадок, 3) (акцёр)аматар, 4) (вет)урач, 5) (вода)лячэбніца, 6) (дуб)велікан, 7) (літаратура)знаўца, 8) (мата)цыкл, 9) (паў)лімона, 10) (рай)цэнтр, 11) (сон)трава, 12) (супер)герой.

Тэма 9. Беларусь – ЯКАЯ?

Правяпіс складаных прыметнікаў у беларускай мове

Уводнае заданне

*Разгледзьце фотаздымкі з выявамі Мінска і апішыце Мінск,
ужываючы вядомыя вам прыметнікі.*

Фота: “Вароты Мінска” – 2 жылыя дамы ў Мінску насупраць
чыгуначнага вакзала, пабудаваныя ў 1947–1952 гадах.

Фота: Верхні горад. Вечаровыя канцэрты ля ратушы.

Фота: Вуліца Камсамольская.

Фота: Канцэрт у мінскім метро, станцыя “Пятроўшчына” (2019).

Фота: Рака Свіслач, від на Траецкае прадмесце.

Фота: Вуліца Чырвоная (Красная)

Увага!

Складаныя ПРЫМЕТНІКІ ў беларускай мове могуць пісацца разам і праз злучок.

Разам пішуцца складаныя прыметнікі	Праз злучок пішуцца складаныя прыметнікі
ад словазлучэнняў: 1) “прыметнік + назоўнік”: <i>заходнееўрапейскі</i> (Заходняя Еўропа), <i>чарнаплодны</i> (чорны плод);	1) ад складаных назоўнікаў, што пішуцца праз злучок: <i>давыд-гарадоцкі</i> (Давыд-Гарадок), <i>сацыял-дэмакратычны</i> (сацыял-дэмакрат);

2) “лічэбнік + назоўнік”: <i>двух-узроўневы</i> (два ўзроўні), <i>стадваццяціняцігадовы</i> (сто дваццаць пяць гадоў), <i>трохгадовы</i> (тры гады). Але: <i>15-праэнтны, 125-гадовы</i>; 3) “займеннік + назоўнік”: <i>іншамоўны</i> (іншая мова), <i>усебаковы</i> (усе бакі); 4) “прыслоўе + прыметнік”, “прыслоўе + дзеепрыметнік”, калі яны абазначаюць адно паняцце: <i>вечназялёны</i> (вечна зялёны), <i>высокакваліфікаваны</i> (высока кваліфікаваны); 5) калі якая-небудзь з дзвюх частак асобна не ўжываецца: <i>маласольны, хуткабежны</i>; 6) тэрміналагічныя назвы, некаторыя з якіх могуць ужывацца як назоўнікі: <i>глуханямы</i> (можа быць назоўнікам), <i>засухаўстойлівы, індаеўрапейскія</i> (мовы)	2) утвораныя ад двух ці трох раўнапраўных прыметнікаў, паміж якімі можна ўставіць злучнік і: <i>кісла-салодкі яблык</i> (кіслы і салодкі), <i>навукова-даследчая ўстанова</i> (навуковая і даследчая); 3) якія абазначаюць колер, адценне: <i>бела-чырвоны, залаціста-жоўты</i>; 4) словы, якія называюць пра-межкавыя напрамкі свету: <i>паўднёва-заходні, паўднёва-ўсходні, паўночна-заходні, паўночна-ўсходні</i>; 5) з першай часткай <i>заходне-, паўднёва-, паўночна-, усходне-</i>, што ўваходзяць у склад геаграфічных назваў: <i>Заходне-Паморскае ваяводства, Паўднёва-Усходняя Азія, Паўночна-Ціхаакіянскае цячэнне, Усходне-Еўрапейская раўніна</i>; 6) утвораныя ад спалучэння імя і прозвішча: <i>вальтэр-скоптаўскія раманы, васіль-быкаўская спадчына</i>; 7) якія з’яўляюцца аўтарскімі ўтварэннямі і не зафіксаваны ў слоўніках: <i>самотна-ўзвышаны роздум, сонечна-росная рانیца</i>
--	--

Складаныя прыметнікі трэба адрозніваць ад словазлучэнняў, у складзе якіх ёсць прыслоўі і прыметнікі або дзеепрыметнікі. Напрыклад: *гладка паголены твар* (*паголены* як? *гладка*), *гладкаствольныя сосны* (ад *гладкі ствол*). Размяжоўваем складаныя прыметнікі ад словазлучэнняў некалькімі спосабамі:

1. Калі ёсць залежныя (паясняльныя) словы, то перад намі словазлучэнне: *густанаселены раён і густа населены іншаземцамі раён*.

2. Парадак слоў можа падказаць, што перад намі: складаны прыметнік часцей будзе перад азначаемым назоўнікам, а словазлучэнне – пасля назоўніка, да якога адносіцца (*малаўжывальныя словы і словы, мала ўжывальныя ў тэксце*).

3. У складаным слове часткі нельга памяняць месцамі (*густалісты, дзікарослы, крытыка-публіцыстычны, палітычна-прававы*), а ў словазлучэнні гэта магчыма: *рознабакова адукаваны і адукаваны рознабакова, чыста вымытыя вокны і вымытыя чыста вокны*.

4. У словазлучэннях прыслоўі могуць указваць на ступень або адметнасць прыметы, выражанай прыметнікам або дзеепрыметнікам: *абсалютна адэкватны, дастаткова вядомы, жыццёва неабходны і інш.*

5. Прыслоўе адрозніваецца ад складанага прыметніка, што пішацца праз злучок, тым, што яно з’яўляецца самастойным членам сказа і да яго можна паставіць пытанне. Параўнаем: (які?) *маральна-псіхічны стан і маральна ўстойлівы чалавек* (устойлівы ў якіх адносінах?).

Заданні

1. Ад наступных слоў утварыце складаныя прыметнікі.

Музыка і тэатр, (не)шмат людзі, (не)шмат паверх, (не)шмат колер, (не)халодны шэры, Іван Мележ, пятнаццаць працэнтаў, розныя мовы, свае асабліваасці, сонечны і блакітны, чатыры пакоі.

2. Прыведзіце кантэксты, у якіх наступныя складаныя прыметнікі будуць пісацца разам і распадацца на 2 словы, утвараючы словазлучэнне.

Узор: цяжкапаранены – цяжкапаранены салдат і цяжка паранены ў баі салдат.

Лёгказасваяльны, ніжэйзгаданы, шырокараспаўсюджаны.

Абагульняльныя заданні

1. Вашай увазе цытаты з вершаказаў⁵⁷ беларускага паэта Алеся Разанава. Знайдзіце ў іх складаныя назоўнікі і прыметнікі, вызначыце ў іх карані.

⁵⁷ Вершаказы – аўтарскі жанр Алеся Разанава, у якім галоўная дзейная асоба – само слова.

“Горад горбы і высакародны: ён стаіць на высокім месцы – на ўзгорку, на грудзе, і, адгароджваючыся ад навакольнага асяродка вежамі і сцяною, не адлучаецца ад яго, а вылучаецца з яго – як яго цэнтр, сярэдзіна, сарцавіна...”

(вершаказ “Горад”)

“Дождж даўгажданы, доўгажаданы...”

(вершаказ “Дождж”)

“З усіх дрэў дуб самы дужы, самы векавечны, самы даўні і самы будучы – ён увасабляе сабою трыяду часу: даўніну, цяпершчыну і будучыню і сваім існаваннем сцвярджае: быў, ёсць, буду...”

(вершаказ “Дуб”)

“...На зброі зазубрыны, аднак вызвоньвае ў ёй старадаўняе – «зубрынае» высакародства бронзы...”

(вершаказ “Зброя”)

“...Летаніс і летанісец – лес памятае, што было летась, і пазалетась, і безліч гадоў таму назад...”

(вершаказ “Лес”)

“...Магістр магічных навук, смага прысвячае таго, хто згодны ў яе вучыцца, у асновы касмагоніі і дае пакаштаваць веды самым праўдзівым і першаісным чынам – на смак”.

(вершаказ “Смага”)

2. Прачытайце пададзены тэкст, раскрываючы дужкі ды ставячы словы ў залежнасці ад кантэксту ў форму роднага або меснага склону і выбіраючы ў некаторых выпадках малую ці вялікую літару.

Знайдзіце ў тэксце складаныя словы, выкажыце меркаванне, што кожнае з іх абазначае, да якой часціны мовы адносіцца.

Мінск. Экскурсія⁵⁸

Плошча Свабоды

Не кожны горад можа пахваліцца 2 цэнтрамі – беларускай сталіцы тут пашанцавала. Апроч сучаснага цэнтра з Домам (Урад), захавайся цэнтр гістарычны са знакам гарадскога самакіравання – ратушай. Вытанчаныя вулачкі, што апярэзваюць яго, сярэднявечныя храмы і кляштары – усё гэта надае плошчы *С/свабоды* адмысловы непаўторны каларыт. З усяго (горад) сюды сцякаюцца не толькі турысты, але і мясцовыя жыхары, каб адчуць дух даўніны і паслухаць жывую музыку.

Мінскае замчышча

Невялікі ўзгорак на набярэжнай *С/свіслачы*, а таксама макет (падмурак) першага гарадскога (храм) ў натуральную велічыню – вось, мабыць, усё, што сёння нагадвае пра сярэднявечную крэпасць. Па адной з версій, тут заснаваны старажытны Менск, які быў адбудаваны ля зліцця 2 рэк і акружаны земляным валам. Так ці інакш, месца гэта маляўнічае і авяянае легендамі і паданнямі.

Траецкае прадмесце

Траецкае прадмесце – утульны куточак старога Мінска з маляўнічымі вуліцамі, дамамі XVIII–XIX стагоддзяў⁵⁹ і набярэжнай *С/свіслачы*. Тут вас чакаюць каларытныя дворыкі, атмасферныя кавярні і музеі. Ідэальнае месца для прагулкі і прыгожых фотаздымкаў.

Востраў Мужнасці і Смутку

Востраў Мужнасці і Смутку – гэта мемарыяльны комплекс, прысвечаны беларускім воінам-інтэрнацыяналістам, якія загінулі ў (Афганістан) ў 1979–1989 гг. У вайне ўдзельнічала больш за 30 000 беларусаў, з якіх 789 чалавек загінулі, 12 прапалі без вестак, а 718 сталі інвалідамі. Гэты мемарыял з’яўляецца важнай часткай гісторыі Беларусі, сімвалізуючы памяць пра ахвяраў баявых дзеянняў.

⁵⁸ Ekskursii.by. [online]. https://ekskursii.by/by/?Evening_Minsk

⁵⁹ Насамрэч рэканструкцыямі дамоў XVIII–XIX стагоддзяў.

Праспект Незалежнасці

Ад плошчы *Н/незалежнасці* бярэ свой пачатак аднайменны праспект, хоць раней назву сваю ён змяняў 14 разоў. Гэта цэнтральная і найбуйнейшая магістраль (Мінск), маштабны твор мастацтва і захавальнік памяці. Ён памятае мноства палітыкаў, пісьменнікаў, мастакоў... Праспект *Н/незалежнасці* – адзіны прыклад настолькі працяглага ўчастка гарадской забудовы, дзе атрымалася ў поўнай меры захаваць адзінства формы і (стыль). Праспект прэтэндаваў на занясенне ў Спіс Сусветнай спадчыны ЮНЭСКА.

Нацыянальная бібліятэка Беларусі

“Любіце кнігу, бо яна – крыніца мудрасці, ведаў і навукі, лекі для душы”, – парэкамендаваў нам беларускі першадрукар Францыск Скарына. Менавіта ён сустрэне вас ля галоўнага (ўваход) ў *Н/нацыянальную бібліятэку Беларусі*. Яна стала не толькі сховішчам разнастайных кніг, але і помнікам сучаснай архітэктуры. Паглядзець на яе з’язджаюцца госці з розных гарадоў і краін свету. А вянчае яе адкрытая аглядная пляцоўка, дзе з вышыні 73 метраў можна зірнуць на Мінск – цудоўныя віды адкрываюцца вам як удзень, так і ў вечаровы час.

Тэма 10. Дзе лепей живецца?

Геаграфія беларускіх прыказак і прымавак і традыцыйнае светаўспрыманне беларусаў

У сваіх падарожжах па свеце мы назіраем за жыццём розных народаў, заўважаем, каму живецца лепш, а каму не пазайздросціш. Так было і раней. Да таго ж, нашы продкі зафіксавалі свае назіранні ў выслоўях. Прааналізаваўшы іх, можна зрабіць шмат выскоў пра жыццёвыя прырытэты даўніх беларусаў, пра іх перавагі і арыенціры.

Узорами, на якія варта арыентавацца, для беларусаў традыцыйна былі Вільня ды Кракаў. Адлюстравана гэта ў наступных выскоўях: *круці жорны пільна, то і тут будзе Вільня* або *рабі пільна, то і дома будзе Вільня; не адразу Кракаў (Вільню) пабудавалі*. Сэнс гэтых прымавак такі: трэба шмат папрацаваць, каб дасягнуць сталічнага дабрабыту і прыгажосці.

Пра спрытных ды працавітых беларусаў, дарэчы, ёсць наступнае выскоўе: *а ў Нясвіжы людзі хіжы*⁶⁰: *салому таўкуць, бліны пякуць, сена смажуць, бліны мажуць*. Аднак ёсць і пра няўдалых: *майстар з Міра – што цяў, то дзіра*. А пра хцівага кажуць: *такі скнара, што за капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць*. Пра пагалоску, хутчэй нядобрую, аб чалавеку скажуць так: *пра цябе і ў Маскве ў лапці звоняць*. А пра таго, хто шмат гаворыць, але мала робіць, – *языком у Вільні, а галавой за печку*.

⁶⁰ Хіжы – дыял. ‘спрытны, рухавы, смелы’ // *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 тамах*. Том 5. 1986. С. 303.

Далей – куды і па што паехаць, беларусы раілі: *да Ражанкі*⁶¹ *на абаранкі, да Індур*⁶² *на кўры, да Бераставіцы*⁶³ *на рукавіцы*. А вось пра Масты і Зэльву чамусьці негатыўнае меркаванне: *Бог стварыў лясы і землю, чорт стварыў Масты і Зэльву*. Цяпер складана сказаць, па якой прычыне.

Няўдалы вопыт абмену адлюстраваны ў такім выслоўі: *змняў быка ў Мінску на індыка ў Пінску*. А доўгая ды складаная дарога, у той час калі можна было выбраць больш зручны шлях, паказана ў прымаўцы з *Пухавіч у Радашковічы цераз Парычы паехаў*. Калі пракласці на мапе такі маршрут, то атрымаецца сапраўды задоўга, нязручна і нават абсурдна.

Ад Глушка да Кракава – скрозь бяда адзінакава. Гэта значыць, свет вялікі, а ад сваіх думак, клопатаў ды турбот – ад сябе – нідзе не схавашся. “*Не шукай ты шчасця, долі на чужым, далёкім полі...*” – раіў Янка Купала ў аднайменным вершы.

Чым за морам віно піць, лепш з Нёмана вадзіцу. Гэта выслоўе зафіксавала любоў да свайго краю, нягледзячы на выгоды ў замежжы, як і наступнае: *у свайм краю, як у раю*.

На Беларусі пчолы, як гусі. Так з гонарам людзі кажуць пра свой край. Або яшчэ такое параўнанне: *добра, як у гасцях на Случчыне*.

⁶¹ Вёска ў Стаўбцоўскім раёне Мінскай вобласці. А таксама з такой назвай сустракаем вёску ў Польшчы, на рацэ Буг, у гміне Уладава, на мяжы з Беларуссю.

⁶² Вёска ў Гродзенскім раёне.

⁶³ Вёска ў Шчучынскім раёне Гродзенскай вобласці, на мяжы з Літвой.

Заданні

1. Знайдзіце сінонімы да беларускіх прыказак і прымавак з шэрагу прапанаваных ніжэй: сумясціце па сэнсе літары з лічбамі.

Увага! Сінонімаў можа быць больш за адзін. Гэта значыць, лічбаў, адпаведных адной літары, можа быць некалькі.

Літары	Прыказкі і прымаўкі	Лічбы
А	Блізка відаць, ды далёка дыбаць	
Б	Вышэй ад сваіх пят не падскочыш	
В	Голы разбою не баіцца	
Г	Дзе коротка, там і рвецца	
Д	Лепш верабей у руцэ, чым жораў пад небам	
Е	Любіш паганяць, любі і каня гадаваць	
Ё	На ўсё свой час	
Ж	Прыйдзе, тата, і наша свята	
З	Са сваёю цаною на кірмаш не едуць	
І	Цікаўнай Амілі нос прышчамілі	
К	Чужыя грахі перад вачыма, а свае за плячыма	
Л	Языкам у Вільні, а галавою за печчу	
М	Як гукнеш, так і адгукнецца	

- 1) Без часу не будзе квасу.
- 2) Як мы да людзей, так і людзі да нас.
- 3) З жабрака сарочкі не здзярэш.
- 4) Чужое бачыць пад лесам, а свайго не бачыць і пад носам.
- 5) Мокры дажджу не баіцца.
- 6) Дзе баліць, там і вытнеся.
- 7) Як вы нашым, так мы вашым.
- 8) Слоў – на мех, а спраў – на смех.
- 9) Лепей варона злоўленая, чым сокал пад небам.
- 10) Цікавы, як Марцін да кавы.
- 11) Звыш лобу вочы не ходзяць.
- 12) У чужую парафію са сваім звычаем не прыходзь.
- 13) Гультай не чалавек, балбатун не гаспадар.
- 14) У чужым воку і парушынку ўгледзім, а ў сваім і калоды не пабачым.
- 15) Без пары няма і травы.
- 16) Любіш гасцяваць, любі і гасціну вітаць.
- 17) Цікаўная Тэкля палезе і ў пекла.
- 18) У чужой бажніцы свечкі не папраўляй.
- 19) Як клічуць, так і адклікаюцца.
- 20) Усё свой час мае.
- 21) Свайго горба ніхто не бачыць.
- 22) Каб так смыкам, як языкам.
- 23) Любіў цалаваць – любі і калыхаць.
- 24) Сей у пару – збярэш хлеба гару.
- 25) Будзе і на маім рынку кірмаш.

- 26) На цікаўныя вочы парушынкi падаюць.
- 27) Як баба да дзеда, так i дзед да бабы.
- 28) Дзе коратка, там рвецца, дзе балюча, там б'ецца.
- 29) Лепш верабей у руцэ, як голуб на страсэ.
- 30) Старцу пажар не страшны.
- 31) Блізка то блізка, але каб не было слізка.
- 32) Умеў гуляць – умей i дзіця забаўляць.
- 33) Вышэй носа не пераскочыш.
- 34) Любіш ездзіць, любі i саначкі цягаць.
- 35) На балючае вока ўсё парушына ляціць.
- 36) Лепей мала, чым нічога.

2. Да прыведзеных у табліцы выслоўяў угадайце аналагі з іншых вядомых вам моў.

3. Прыйдзе, тата, i наша свята.

Прывядзіце да гэтага выслоўя падобнае па сэнсе, якое дало назву беларускай выдавецкай суполцы ў Санкт-Пецярбургу, створанай у 1906 годзе Вацлавам Іваноўскім.

Скарачэнні

В. і В. с. – вінавальны склон

Д. і Д. с. – давальны склон

і г. д. – і гэтак далей

інш. – іншае / іншыя

М. і М. с. – месны склон

м. р. – мужчынскі род

Н. і Н. с. – назоўны склон

пад. – падобнае

Р. і Р. с. – родны склон

Т. і Т. с. – творны склон

у т. л. – у тым ліку

Бібліяграфія

Слоўнікі

Буква прописная или строчная: словарь-справочник. Літара вялікая або малая: слоўнік-даведнік (складальнікі: Вікторыя Уласевіч, Станіслаў Рапацэвіч, Ігар Капылоў). Мінск: “Современное слово”, 2003.

Даль Владимир. *Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 томах*. Том 3. Москва: Русский язык Медиа, 2003. С. 509.

Кароткі царкоўнаславянска-беларускі слоўнік праваслаўнай лексікі (пад рэд. протаерэя Сяргія Гардуна). Мінск: Свята-Петра-Паўлаўскі сабор, 2022.

Русско-белорусский словарь: в 3 томах (ред. Александр Лукашанец). Том 2. Минск: “Беларуская Энцыклапедыя імя Пятруся Броўкі”, 2012.

Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча: у 5 тамах (укладальнікі: Юзэфа Мацкевіч і інш.). Том 5. Мінск: Навука і тэхніка, 1986.

Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне (аўтары-складальнікі: Ганна Арашонкава, Валянціна Лемцюгова). Мінск: Радыёла-Плюс, 2005.

Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: у 2 тамах (рэд. Ігар Капылоў). Том 1. Мінск: Беларусь, 2022.

Тураўскі слоўнік: у 5 тамах (укладальнікі: Аляксандр Крывіцкі і інш.). Том 5. Мінск: Навука і тэхніка, 1987.

Мастацкая і навукова-дыдактычная літаратура

Багдановіч Максім. *Поўны збор твораў: у 3 тамах*. Том 1. Мінск: “Навука і тэхніка”, 1992.

Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы (складальнік: Фёдар Янкоўскі). Мінск: “Навука і тэхніка”, 1992.

Бірыла Мікалай. *Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі*. Мінск: “Навука і тэхніка”, 1969.

Жаўняровіч Пятро. *Даведнік па літаратурнай праўцы. Арфаграфічны, пунктуацыйны, лексічны, марфалагічны, сінтаксічны, тэхнічны ўзроўні*. Мінск: “Адукацыя і выхаванне”, 2017.

Зразікава Валянціна, Губкіна Алена. *Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў: вучэбны дапаможнік*. Мінск: Вышэйшая школа, 2016.

Куліковіч Уладзімір. *Беларускія месяцы. Чаму іх так называюць*. Мінск: Мон літара, 2019.

Лемтюгова Валентина, Гапоненко Ирина. *Корні нашых фамілій = Карані наших прозвішчаў*. Мінск: Звязда, 2018.

Лемцюгова Валянціна. *Беларуская айканімія як аб’ект навукі і практыкі, [w:] Беларуская анамастыка. Гісторыя і сучаснасць: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 20 красавіка 2010 г.* (рэдкал. Ігар Капылоў і інш.). Мінск: “Права і эканоміка”, 2010. С. 10–17.

Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск: Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2008.

Разанаў Алесь. *Маланка жне, гром малоціць: вершаказы*. Мінск: Мастацкая літаратура, 2020.

Сцяцко Павел. *Антрапанімія Беларусі: прозвішчы, іх будова, паходжанне, значэнне словаўтваральных сродкаў і асноў*. Манаграфія. Гродна: ЮрСаПрынт, 2020.

Цыбульская Святлана. *Хуткая арфаграфічная дапамога. Правілы і выключэнні*. 6-е выд. Мінск: “Сэр-Віт”, 2020.

Электронныя рэсурсы

Закон Рэспублікі Беларусь 23 ліпеня 2008 года № 420-З “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”. [Электронны рэсурс]. https://uploads.philology.by/bel_grammar/bel_arfagr_punktuac_zakon.pdf (Доступ: 06.08.2025).

Легенда пра Чорную панну Нясвіжа. [Электронны рэсурс]. <https://belarus.travel/news/legenda-pra-chornuiu-pannu-niasv-zha> (Доступ: 10.08.2025).

Памва Берында. *Лексикон славеноросский. Имен толькование.* [Электронны рэсурс]. https://knihi.com/Pamva_Bierynda/Leksikon_slavienorosskij_Imien_tolkovaniye.html#12 (Доступ: 01.08.2025).

Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. [Электронны рэсурс]. [https://pravo.by/document/?guid=2012&oldDoc=2008-186/2008-186\(003-066\).pdf](https://pravo.by/document/?guid=2012&oldDoc=2008-186/2008-186(003-066).pdf) (Доступ: 01.08.2025).

Прайдуся на Кастрычніцкай і звярну... на “Зыбу”. [Электронны рэсурс]. <https://belros.org/by/news/novost/5774/> (Доступ: 01.08.2025).

Рэспубліка Беларусь. Палітыка-адміністрацыйная карта. [Электронны рэсурс]. https://saletur.ru/gallery/tfoto_map/big/2711.jpg (Доступ: 01.08.2025).

Суша был сухопар. [Электронны рэсурс]. <https://www.sb.by/articles/na-ves-zolota-imya.html> (Доступ: 10.08.2025).

Экскурсія Мінск вячэрні. [Электронны рэсурс]. https://ekskursii.by/by/?Evening_Minsk (Доступ: 10.08.2025).

Янка Купала. *Не шукай...* [Электронны рэсурс]. Беларуская палічка https://knihi.com/Janka_Kupala/Nie_sukaj.html (Доступ: 01.08.2025).

